The Journal of Mesopotamian Studies

Khudur, Shemal Khamo; خوەزا پیرۆزی د کەلتووریٚ کورداندا ئێزدی وەکە میناك
The Journal of Mesopotamian Studies, C: 4/1, Winter 2019, s. 119-139

Makale Geliş Tarihi: 28.09.2018
Makale Kabul Tarihi: 21.10.2018

خوەزا پیرۆزی د کەلتووریٚ کورداندا ئێزدی وەکە میناك

Shemal Khamo KHUDUR[1]

کورتە

خوەزا وەکو سەروکانی و هێڤێنیٚ پێکهاتەیا کەلتوریٚ کوردی د هزرا ئۆلی، داب نەریت و ژیانا جڤاکیدا دهێتە هەژمارتن، کەسیٚ کورد ل گوری ئەویٚ هزرکرنا کو ژ خوەزای وەرگرتی دگەل ئەوان گوهارتنێن ئولی و جڤاکی یێن کو ب سەر ویدا هاتین کەفتیە پەیوەندی و رەفتاریٚ، هەر ئەڤ بنەمایە بویە ئەگەر کو دناڤ کورداندا ئولێن کو نوێنەراتیا کەڤنە باوەرییێن کوردی دکەن بمینن ژئەوان ژی ئێزدی، گەوهەر و فەلسەفەیا پتریا باوەرییێن ئێزدییان لسەر خوەزای هاتینە ئاڤاکرن، ئەو ئاڤاکرن ژی مینا چاڤیٚ روژیٚ د هەموو جەژن و نەریت و پرنسیپێن ئەوان یێن ئولیدا دیاردبن، ب تایبەت ئەو دیاروکێن گرێدای دەم و گوهورینێن سالیٚ و چاندنیٚ و ئەو ئەلەمێنتێن خوەزای یێن کو دبنە ئەگەر د ئەوان گوهوریناندا ب تایبەت ژی رۆژ. روژ وەك ماکا هەموو دیاروك و ئەلەمێنتێن خوەزای ب روومەت و پیرۆزیەکا بلند دناڤ ئێزدیاندا دهێتە دیتن، ژبەرکو روژ هەم وەکو ئەگەریٚ یەکتاپەرستیا کوردان دهێتە دیتن و هەم ژی وەکو رووگەها ئێزدییان د دوعاکرنێدا.

ÖZET

Kürt Kültüründe Kutsal Doğa- Ezidilik Örneği

Doğa, Kürt kültürünün kompozisyonu için dini ideoloji, gelenekler, iletişim ve sosyal yaşam açısından da kaynak ve öz olarak görülmektedir. Kürt birey, doğadan edindiği düşünceye dayanarak geçirdiği toplumsal ve dini değişimlere dayanarak iletişim kurar ve davranır. Bu öncül sayesinde, Kürtler arasında, Ezidilik de dahil olmak üzere eski dinleri temsil eden bazı eski Kürt inançları bulunmaktadır. Ezidiliğin özü ve felsefesi, doğaya doğru çekildi ve bu, tüm Ezidi dini ritüelleri, törenleri, bayramları, gelenekleri ve ilkelerinde açıkça göülmektedir. Bu özellikle zamanla ilgili fenomenlerde, yıllık değişimlerde ve tarımda, özellikle güneşi değiştiren doğal unsurlara ek olarak belirgindir. Tüm doğal fenomenlerin ve öğelerin annesi olarak Güneş, Ezidiler tarafından kutsanmıştır. Çünkü Güneş, hem Kürtlerin tektanrıcılığının ardında yatan neden hem de Ezidilerin dua ederken karşılaştığı yön olarak görülüyor.

Anahtar Kelimeler: Kürt Kültürü, Doğa, Ezidilik

[1] shemal.khamo@yahoo.com, ORCID: https://orcid.org/0000-00001-7204-6831

ABSTRACT

Holy Nature in Kurdish Culture –The Case of Ezdiyatî

Nature is regarded as the source and essence for the composition of Kurdish culture in terms of religious ideology, traditions, communication and social life as well. The Kurdish individual, based on the thinking he gained from nature along with the social and religious changes he underwent, communicates and behaves. By virtue of this premises, there exist amongst Kurds some ancient Kurdish beliefs representing ancient religions, including Ezidism. The essence and philosophy of Ezidism has been drawn upon nature and this is crystal clear in all the Ezidy religious rituals, ceremonies, feasts, traditions, and principles. This is particularly evident in the time-related phenomena, yearly changes, and agriculture in addition to the natural elements that bring about those changes especially the sun. Sun as the mother of all natural phenomena and elements is canonized an sanctified by Ezidies because sun is viewed as both the reason behind Kurds monotheism and the direction Ezidies face while praying .

Key Words: Kurdish Culture, Nature, Ezidity

- دەستپێك

دیاروکێن خوەزای بوینە ئەگەر کو خەلك هزر د هەبوون و ئەگەرێن ئەوان دیاروکاندا بکەت، ب ئەگەرێ هزرکرنا خۆ یا بەردەوام ب گەهنە هندەك باوەرییێن دەستنیشانکری. ل گوری ئەوان باوەریان کومەکا پرەنسیپ و نەریت و خوداوەندا هاتینە هەبوونێ. ب بورینا دەمی هێدی هێدی ئەو باوەری و پرەنسیپێن کو مروڤایەتیێ ژبۆ ئارامیا دەرونێ خۆ دەستنیشانکرین بەرەف گوهورین و پێشکەفتنا هزری چوون، هەتا کو عەقلێ مروڤی شیای رادەیێ هێز و دەستهەلاتێ دناڤبەینا خوداوەندانداندا دیاربکەت ب گەهنە یەکتاهێزەکێ یان یەکتاباوەریەکێ. واتە هەلبژارتنا تاکە خوداوەندکی یێ کو هەموو هێز و دیاروکێن خوەزای د دەستیدا. هزرا مروڤایەتیێ ژقوناغا پر ژمارەیا خوداوەند بەرەف یەك خوداوەندی چوو، بێ کو هێز و هەبوونا خوداوەندێن دی ل پێشت گوە پاڤێژن, ب ئەڤێ یەکێ ژی خوەزا دبتە بەشەکێ سەرەکی د هزر و کەلتور و باوەرییێن مروڤایەتیێ ب گشتی و یێن کوردان ب تایبەتی، ژبەرکو هزرا خوداوەند و یەکتا پەرستیا خوداوەندی ژناڤ مللەتێن ئاری دەربازی تەڤایا جیهانێ بوویە. ئەڤ پیرۆزیا خوەزای یاکو خوداوەند ئینباینە هەبوونێ، ئەو هزر و باوەری ب حورمەت و پیروزی دناڤ کورداندا مایە ب تایبەت ژی ئێزدییان، ژبەرکو هەتا نوکە خوەزا و فەلسەفەیا خوەزای مینا چاڤێ روژێ دنەریت و جەژن و کەلتوورێ ئەواندا دکەڤتە بەرچاڤ.

خوەزا: خوەزا ژبلی کو یێ تژییە ژجوانیێ و داهێنانێ د هەمان دەمێدا هێڤێنێ هزر و باوەرییێیە. هەر ژبەر هندێ ژی رێز و حورمەت و پیرۆزیا خۆ دناڤ مروڤایەتیێدا پەسەندکریە، نە ژبەر وێ یەکێ کو ب تنێ نوێنەراتیا هزرا کەڤنە باوەرییێن مروڤایەتییێ دکەت، بەلکو خوەزا ب خۆ ب خۆ تا نوکە ژی رولێ خو د هەموو بوارێن ژیان و داهێنان و جوانیێ و ئارامیا دەروونیدا دبینت. خوەزا بویە پشکەك د ئالیێ فەلسەفە، زانست، هونەر و ئەدەبیدا. "خوەزای ب گرنگیا خو هەر کەس ب خوڤە مژوولکریە فەیلەسوفان هەولا دیارکرنا نهێنی و راستیا بنیاتێ وێ دایە، تایبەتمەندێن د ئالیێ زانستێ مجرڕدا خوەزا ئێخستیە بەر تێست و ڤەکۆلینا داکو ڤەدیتنا تایبەتمەندی و یاسایێن وێ بکەن، وێنەکێشان ژی هەول دایە دگەل باخڤن، موزیك ژەنا ژی ئیلهاما ئاوازێن خو ژێ وەرگرتیە، شاعران ژی هەستێن خوە د درەحەڤێ خوەزایدا وەرگێراینە، هەر وەکو (لیوناردو دافنشی) دبێژیت: خوەزا ماموستایا هەموو ماموستایانە" (حسین عبود حمید: رساله ماجستیر1984، ل11).

پێناسە و تێگەهـ : خوەزا یانژی سروشت ژ پەیڤا لاتینی natura هاتیە وەرگرتن هەر هەمان پەیڤا لاتینی یاکو ب ڕامانا بنیات دهێت ژ پەیڤا (quois) ا لاتینی هاتیە وەرگێران ڕامانا وێ ژی گرێدانا ئەوان تایبەتمەندییێن گەوهەرییە، یێن کو رووەك و گیاندار وپێکهاتێن دی یێن د جیهانێدا لسەر بنیاتێ خۆ گەشەدکەن واتە گەشەکرنا خوب خوی بێ دەستکاریا مروڤان. (بانا صحراوى : http://mawdoo3.com 2018/5/22). خوەزا د فەرهەنگا عەرەبیدا ژی ب پەیڤا (الطبیعة) دهێتە

ناسکرن، لیٚ هەمان پەیڤ دوو ڕامانا د ناڤ خودا د حەوینیت و لسەر ئەوان هەردوو ڕامانا ژی ریٚکەفتن هاتیە کرن کو بریتییە ژ ڕامانا (الطبع و الطبیعة – رەوشت وخوەزا) د فەرهەنگیٚدا وەسا هاتیە دیارکرن کو (الطبع – رەوشت) هەر تشتێ گریٚدای ناخ و دەروون و رەفتاریٚن مرۆڤانە (الطبیعة – خوەزا) ژی ب ڕامانا هەر تشتێ د گەردوونیدا دهیٚت، خوەزا ل نك فەیلەسوفین یونانی ژی ب واتایا جیهان و گەردوون دهیٚت هەموو تشتەکێ ماددی ب یاسایێن وێڤە ب خوڤەدگریت دناڤا ئەواندا ژی مروڤ. (حسين عبود حميد: ل 15 – 16). خوەزا ب حوکمێ جوانی دیاروکێن خۆ دکارە ببیتە خودان ژمارەکە پر ژ ڕامان و تیٚگەهان، ژبەرکو خوەزا نەب تنێ د یەك ئالیدا خودان مفایە، بەلکو ژبۆ تەمامیا ئالیێن ژیانێ بویە و ئیلهام واتة هەر یەك ب گوری مفا وەرگرتنا خو دکارە تیٚگەهەکی بدەتە پال جوانی و رەنگینیا خوەزای. سەرەرای هەبونا ڕامان و تیٚگەهێن پر یێن خوەزای لێ ڕامان ژ هەمووا کەڤنتر " ئاماژەیە ژبۆ تایبەتمەندی و گەوهەریێ یان سیفەتا گەوهەری یا هەر تشتەکی، واتە ئەگەر هەر تشتەکی د خوەزایدا سیفەتێ خوە یێ تایبەت هەبت خوەزا دبتە سیفەتێ گەوهەرییێ ئەوی تشتی، لێ خوەزا د تیٚگەهێ خو یێ نودا ل بەرامبەر جڤاکێ مروڤایەتیێ و رەوشەنبیریا وی ژی ب کار دهیٚت" . (اندرو ادجار و بيتر سيدجويك: 2014، ل 385). خوەزا هەم ژبۆ بنیاتێ خۆ ب کار دهیٚت کو هەموو تشتەکێ ل دەوروبەریٚن مە خوڤە دگریت؛ هەم ژی ژبۆ ناسکرنا خوەزا رەفتار و دانوستاندن و ڕەوشەنبیریا مروڤایەتیێ و مروڤان ژی دهیٚتە بکارئینان.

خوەزایێ مرۆڤان گریٚدایی رەوشت و ژیان و دەروون کەلتوورییە، ل گوری پرنسیپ و هزریٚن کەلتوری و تاکەکەسی، مروڤ گەشبین ورەشبین دبت ئارام درژواردبت, هەر ل گوری ئەوان رەفتار و للڤینا ژی مروڤ ب روشتەکێ دیارکری د ناڤ چڤاکێ خودا دهیٚتە ناسکرن. "سەبارەت خوەزایێ ژدەرڤە هەرتشتێ ماددی و ژدەرڤەی هزرا مروڤی دئەڤی گەردونیدا ب خوڤە دگریت، ل گوری قانوونان کاردکەت و ب دیاروکێن جور ب جورڤە دبنیت, هەر چەندە مروڤ ئەلەمینتەکێ ژ خوەزایی ب خویە، لێ هندەك کەس مروڤان ب ئەلەمیٚنتەکێ خوەزایی د هەژمیٚرن و هندەکێن دن ژی جودا دکەن". (کەویستان جەمال سەلام: نامە ماستەر، 1996، ل50)

1- خوەزا د کەڤنە باوەریٚن مروڤایەتیێدا:

خوەزای ب هیٚز و رەنگێن خوییٚن کارتیکەر مرۆڤ مجبورکریە پیرۆزیێ و پەنایێ ببەتە بەر هیٚزین متیافیزکی و ڤەشارتی، یێن کو د هزرا ئەواندا ئەڤێ خوەزایێ وەسا جوان دئێخنە للڤین و توفانێ. مروڤێن دەستپیٚکی ژبلی هندێ کو پرس ل سەر هەبونا خۆ و گەردوونی هەبووینە، د هەمان دەمێدا هەول دایە ل بەرسڤێن ئەوان پرسان بگەرن یێن کو گریٚدان ب روودانا دیارۆکێن مەزنێن خوەزایی ڤە هەبن؛ مینا روژهەلاتن روژئاڤا بوونێ, بروسی، باران، لەهی و گورانکاریێن کەش و هەوای. ل گوری هزرا خۆ هەولداینە بۆ هەر دیاروکەکێ شروڤەکرنەکێ بکەن لێ بەرسڤ نەدیتن، دیسان د بنیاتێ گەردونی و مەبەستەداریا هەبوونێدا هزرکرن و هزرکرن (هزرکرنا ب هیڤی (التفكير التاملي) ب هیڤیا وەرگرتنا بەرسڤێ, ل داویێ ژی لسەر هەمان پرسێ گەهشتنە بەرسڤەکە رازیکەر کو هیڤییێن ئەوان د درحەقێ گەردوونی و بنیاتێ تشتاندا ورژاندین. (ب.ش دلكوڤان:لالش 1-2، 1994، ل129). سەبارەت گوهورینێن کەش و هەوای هەموو گوهارتنێن خوەزای یێن کو ب هیٚزا خوەزای ب خوە دهیٚنە گوهارتن ژناڤبرن خوداوەندەك هەبوویە، یان ژی خوداوەندەك ژبۆ هاتیە دانان. "عراقیێن کەڤن بۆ هەر دیاروکەکێ ژ دیاروکێن خوەزای خوداوەندەك دانابوو، خزمەتکرن و رازیکرنا ئەوان خوداوەندا ب ئەرکەکێ پیروز دزانین ، داکو ژ تورەبونا ئەوان دوربن و بەلایا ب سەر ئەواندا نە هینن" (هيفى سعيد دوسكى: حزيران، 2012،ل 178). پەرستن و ریٚزگرتن و ترسا خەلکی ژخوداوەندا وەکریە کو ژمارەکە ئیکجار زور یا خوداوەندا پەیدابیت. "عیراقێن کەڤن گەلەك خوداوەند پەرستینە ژمارا ئەوان نێزیکی هزارو پیٚنج سەدا بویە رولێ هەریەکی ژ ئەوان لسەر گرنگی و کەڤناتیا وی بوویە" (سامى سعيد الاحمد: 2013، ل7).

پەرستنا دیاروکێن خوەزایی دناڤ هەموو مللەتێن دەسپێکێدا هەبوویە. لێ چاڤکانیا پەرستن و پیرۆز راگرتنا دیاروکێن خوەزایی ژبۆ سەردەمێ شارستانیەتا سومەری د زڤرت؛ ب تایبەت پەرستنا گەورەترین دیاردە و هەسارەیا خوەزایی کو ئەوژی روژە . "روژ و وێنە هزرکرنا وێ و هەرتشتێ ب ویڤە گرێدای ژ کەڤنترین پەرستنا بویە دناڤ توخمێ مروڤایەتێدا ب گشتی و بێ ئاری ب تایبەتی ، روژ یەکەمین و مەزنترین تشت بویە کو سەرەنجا مروڤان بخو کێشایی د ئالیێ رامانا ئولی و خوداوەندیا گەردوونیدا د هەمان دەمێدا یەکەم بابەتێ هزرا مروڤا بویە" (ب.ش دلکوڤان: 1994 ل129). پشتی کو مروڤ گەهشتینە ئەوێ باوەریێ کو هێز و گەرماتیا روژێ هوکارێن سەرەکینە د گوهورینا کەش و هەوایدا، ئالاڤێ سەرەکییێ خێر و بەرەکەت و ژیانییە، ژبەر هندێ ژی هەردەمێ رۆژ هاتبا گرتن یان هەلاتنا وێ گیروببا خەلك بەرەڤ پەرستگەهێن خۆ د چوون ژبۆ دوعا ولاڤەکرنێ داکو جارەکە دن ئەو روناهی ل ئەوان ب زڤرتەڤە. "خوداوەندێ باژێری یان ژی خوداوەندێ روژێ یێ بناڤ (شمش) یان (شمشا) خوداوەندێ سەروەر بوو دناڤ هەموو خوداوەندادا، (حەزەر - الحضر) باژێرێ روژێ بوو، ل گوری گوتنا مێژوو نڤیسێ رومانی (دیوی سیوس) پەرستگەهەکا مەزن ژبۆ پەرستنا روژێ ل ئەوی باژێری هاتبوو تەرخانکرن".(د. ماجد عبد الشمس : 2012، ل42) هەر سەبارەت گرنگیا روژێ و خوداوەندێ وێ، (حامورابی) یێ کو ب بابێ یاسایێ دهێتە ناسکرن ل بەرامبەر خوداوەندێ روژێ خو چەماندیە و یاسایێن خو ژێ وەرگرتینە".(ب.ش دلکوڤان: 1994 ل130). وەرگرتنا یاسایا ژ خوداوەندێ روژێ دهێتە وێ واتایێ کو روژ ب هێمایێ خیرو بەرەکەت و دادپەروەریێ هاتیە ناسکرن. " خوداوەندێ روژێ ب هەمان هزرا شارستانیا وەلاتێ دناڤبەینا دوو رووباراندا ل مسرێ ژی هاتیە پەرستن و رێز و حورمەت پێ هاتیەدان" چاوا شارستانیەتا وەلاتی دناڤبەینا دوو رووباراندا خوداوەندێ روژێ ب خوداوەندەێ دادپەروەریێ هەژمارتیە، مسریان ژی ب هەمان شێوە هەمان خوداوەند ب خوداوەندێ دادپەروەریێ هەژمارتیە و باژێر و پەرستگەه ژبو هاتینە ئاڤاکرن و تەرخانکرن". (طه باقر: 2011،ل12).

تایبەتمەندییا ئۆلا مسری یاکەڤن ئەوە کو ژمارەکە ئێکجار زێدە یا خوداوەندا هەبوویە، هەر وەکو دناڤ شارستانیەتا وەلاتێ دناڤبەینا دوو رووباراندا هەی. هەر ژبەر هندێ ژی پێشکەفتنا ئولی ل شارستانیەتا (وادی النیل) نە گەهشتە یەکا پەرستیێ (یەك خوداوەندیێ) ب تنێ بۆدەمەکێ کێم نەبت ئەوژی ل سەر دەمێ فیرعەون(اخناتون). (طه باقر: 2011، 103). سەرەرای وەکهەڤیا هەموو گەلێن کەڤن د پەرستن و پیروزکرنا دیاروکێن خوەزایدا، لێ مسریان ژبۆ بەرهەمێ هەر تشتەکێ خوداوەندەك تەرخانکربوو، واتە تشتەك نینە کودشیاندا نەبت ژبو ڤەگرتنا (احتوأ) ئەڤێ هێزا خوەزای یا رادەبەدەر، ئەڤەژی بوو ئەگەر کو پەیوەندیەکا نە سروشتی د هەبوون و ژمارەیا خوداوەندادا پەیدابیت، لیستا خوداوەندا د دەمێ (تحتموسێ سیێ) دا نێزیکی حەفت سەد خوداوەندا بوو. پەرستنا دیارۆك و هێزێن خوەزای یێن کو بەرەبنیاتێ هەموو خودانێن مسری پێك دهینا سێ چاڤکانییێن سەرەکینە کو بریتینە ژ:

1- هێزا وەرگر ژ رۆژێ .

2- هێزا وەرگر ژ عەردی.

3- هێزا وەرگر ژ ئەوان جورە گیانەوەرا یێن کو ب گرنگترین سەرچاوێێن ئابووری د ژیانا مروڤایەتییێدا پێکدهینن ب تایبەت تەرش وکەوال.(طه باقر: 2011، 103).

ئەڤ چاڤکانییێن کو بووینە بوینە ئەگەر د دروستکرنا خوداوەنداندا، ژبۆ تەڤایا شارستانیەتێن کو خوداوەند ئینانە هەبوونێ و حەباندین دورستە. ژبەرکو ئەو هێزین خوەزای و دیاروکێن وێ و خودانکرنا تەرش و کەوالی تێرا هندێ هەنە کو مروڤ د چارچوڤێ ئەوان هێزاندا هزر بکەت باوەریێ پێ بینت و پر نسبیان لسەر ئاڤا بکەت.

2- خوەزا پیرۆزی د کەلتوریَ کوردیدا:

1-2کەلتوور:

ژبۆ ناسکرنا تێگەهێ کەلتووری راییَن پڕ ژهەڤ د جودا نینن، کەلتوور د ڕامانا خو یاگشتیدا هەموو ئەوان تشتان ب خوڤە دگرت یێن کو گرێدای ژیانا مللەتەکێ دیارکری د ئالییَ ماددی و مەعنەویدا. واتە کەلتوور هەم هزرا مللەتان د ئالییَ باوەری و دانوستاندنێدا ب خوڤە دگەرت و هەم ژی ئەوان ئالاڤێن کو ژیانا مروڤان پێ دەربازدبت، مینا ئالاڤێن خوارن و ڤەخوارن و چاندن و ئاڤاکرنێ... هتد. "کەلتوور تەنیا وشەیەکە بەلام مانا واتایەکی فراوان دەبەخشێت لە زمانی کوردیدا ووشەی فەرهەنگ, لای زورێك لەخەلك نوسەرانی کورد بەهەمان مەبەست بەکاردێت، کە هەموو پاشماوە ماددی و مەعنەوییەکانی گەل دەگرێتەوە لە میژوو، زەمان, فولکلۆر, ئایین، دابونەرێت و هونەر هەریەك لەو بەشانەش چەند لقێکی دیکەیان لێدەبیتەوە". (بوار نورالدین: 2007، ل 43). هەر سەبارەت ئەوان بابەت و نەریتێن کو کەلتوور ب خوڤە دگرت (منوچهر موحسنی) دبێژت: "کەلتوور (culture) کومەلێکێ کەلەکەبوو لە دابونەرێت و شێوە جیاوازەکان ژیان نییە، بەلکو سیستەمێکێ رێکخراوە لەرەفتارەکان یان شێوەی گشتی ژیان گروپێك یان چەند گروپێك لە خەلك رەگەزەکانی کەلتوور بیروباوەرەکان هەروەها بەها و بیرورا هاوبەشەکان مروڤەکان بە بەیەکەوە دەبەستێتەوە ناسنامەی کۆمەلایەتییان پێ دبەخشێن".(منوچهر موحسنی: 2002،ل 103). کەلتوور پێناسایا خەلکییە د دانوستاندن دابونەرێت وبیروباوەرێن ئۆلی و ملی... یێن گەل یان جڤاکەکێ دەستنیشانکری.

دناڤ گەل و کەلتوور مەزن و بەرفرەهدا کەلتوورێن جوداجودا هەنە؛ ئەو جودابوون ژی ژبۆ توبوگرافیا جوگرافی هزر و باوەریان د زڤرت. هەبوونا جوداهیا کەلتوور دناڤ ئێك گەلدا ب ناڤێ (ووردە کەلتوور sub - culture) دهێتە ب ناڤکرن . "ووردە کەلتوور بریتییە لەکەلتوورێکێ بچوکتر لەناو کەلتوورێکێ گەورەتردا لە سیستمێکی کەلتووری بەرفراوان دەژمێردرێت". (منوچهر موحسنی: 2002،ل 113). جوداهیا کەلتووری دناڤ ئێك خێزاندا دهێتە دیتن. واتە سەرەرای هەبوونا سیفاتێن کەلتووری یێن هەڤبەش لێ دهەمان دەمێدا هەبوونا نەتەوە و باوەرییَن جودا دناڤ ئێك گەلدا دبتە ئەگەرێ هندێ کو ئەو نەتەوە باوەرییَن جودا ببنە خودان سیفەتێن کەلتوورییَن خۆ یێن تایبەت, واتە یەك کەس د ئێك دەم وجهدا د کارت ببتە خودان چەندین کەلتوور، کورد هەم هەلگرێ کەلتووریَ خێزانا هند و ئەورپیە و هەم ژی هەلگرێ کەلتوورێن خێزان هند و ئیرانی و هەروەسا هەلگرێ کەلتووریَ کوردبونا خومیە, دناڤ کوردبوونا خۆدا ژی هەلگرێ کەلتوورکێ تایبەتمەندە کو دبێژنێ ووردەکەلتوور ئەو کەلتووریَ گرێدایی باوەری و پرنسیپێن ئۆلی و ملی جڤاکی و ناوچەیی.

کەلتووریَ مەزنە خێزانی ← کەلتووریَ کوردی ← کەلتووێ باوەرییێن ئولێ و جڤاکی و ناوچەیی.

رولێ ووردە کولتووری د ئەوێ یەکێدا خویا دبت کو پارێزگارییَ ل دابونەریت و بەهایێن ئولی سرووتێن جڤاکی یێن خو دکەت، رەوش ب چ ئاوای بت دەستان ژێ بەرنادەت د گەل ئەڤێ یەکێ ژی ووردە کەلتوور و کەلتووریَ مەزن یان ژی کەلتووریَ رەسەن تشتان ددەنە هەڤدوو نەخاسمە ئەگەر د ناڤبەینا هەردوو کەلتووراندا سازان و پێکڤە ژیان هەبت[2] . کەلتوور ب کەلتووران کاریگەر دبن، لێ کولتووریَ هێزا دەستهەلات و سیاسەتێ ل پشت بت کاریگەرییَن وی ب سەر کەلتوورێن دندا ئاسانتر و ب هێزترن. " کەلتووری هەر نەتەوەیەك کەم تا زور کاریگەری گەلانی دراوسیێ بەسەرەوەیە بەلام کەلتوورێك چەند دەسەلاتی سیاسی لەپشت بێت هیندە زیاتر ئەو رۆلە دبینێت".(بوار نورالدین: 2007، ل43). کورد د ئالییَ ژیان و دانوستاندن پێکڤە ژیان و مرۆڤدوستی و کەدا حەلال و هاریکارییێدا ... خودان کەلتوورەکی ئێکجار جوان و بلندنن. کوردان ب ڤیان و رەوشت و تیتالێن خۆ کارینە سەرەنجا

[2] کەلتووریَ رەسەن کومەکا تایبەتمەندییێن ماددی و جڤاکی و روحییە کو ئەندامێن کومەلگەهەکا مەزن پێ دهێنە ناسین، وەدکەت کو د جیاوازبن ژ ئەندامێن کەمینەییێن رەگەزی و ئەنتولۆژی ... (منوچهر موحسنی: ٢٠٠٢،ل ٤١١- ٤١٢)

روژهەلاتناسان د مەردایەتی و مێرانیا خوەدا ب کێشێن، لێ ئەو جارێن ب خرابی بەحس ل کوردان هاتیەکرن، د ئالیێ دزی و تالانکرنێدا ئەو کەلتوور ب داگیرکاریێ ب سەر کورداندا هاتیە سەپاندن. واتە کاریگەریا هزر و ژینگەها داگیرکارێن کوردستانێ بوویە، هێدی هێدی خودانێن دەستهەلات و هێزا داگیرکاریێ کەلتووریێ خو ل سەر کوردان سەپاندن و کرە بەشەك ژ کەلتووریێ ئەوان. (بدرخان السندی: 2007،ل 5- 8). لسەر ئەڤێ یەکێ هاتیە گوتن کو هاتنا لەشکرێ عەربێن موسلمان ژ نیمچەدورگەه و بیابانا عەرەبی یاکو ژبەر نەبوونا چاڤکانیێن ژیانێ و خوشگوزەرانیێ یێ تژییە ژ دزیێ و تالانبرنا میراتی، ل دەمێ کوردستان ژی کەفتیە بەر پلانا داگیرکرنا ئەوان ب داگیرکرنا خو کێم و زێدە کاریگەری ل کەلتووریێ کوردان کر. بەلێ نکاری ب تەمامی ل سەر زالبت د ئەڤی ئالیدا (شوان مستەفا عوسمان) دبێژت: " بارێ جڤاکی و شارستانی یێن هەرێمێن کوردنشین بەری هاتنا ئیسلامێ تارادەیەکی باش بەرەڤ پێش چوو بوو مینا گەلێن ئیرانی و بیزەنتینی بوو، لێ ب هاتنا لەشکەری عەرەبێن موسلمان ژ ژینگەهەکا ئابووری و جڤاکی یا پاشکەفتی کارین حوکمێ دەولەتا خیلافەتا ئیسلامی ل گوری بنیاتێ کەلتووریێ خو یێ پاشکەفتی دژاتیا کەلتوورێن پێشکەفتی یێن گەلێن ژێردەست بکەن و ژبنەمایێن ئۆلا ئیسلامی دوربکەڤن" (بوار نورالدین: 2007، ل45). کەلتوور نەتشتەکێ وەسا ئاسانە و هەتاکو ب ئاسانی ژخۆ کێم بکەت و ب حەلیت و بهێتەگوهورین کەلتووریێ بیابانێ د دانوستاندن و رەفتار و هزرکرنێدا مینا بیابانێ یێ هشك و رەقە، دور ژهندێ کا گەلێن ئەڤێ بیابانێ باوەری و پرنسیپێن خو ژ چ بنەما وەردگرن. لێ کەلتووریێ کوردان کەلتوورەکێ خوەزای چیاییە، راستە ژیان لێ یا ب زەحمەتە لێ د هەمان دەمێدا یا پرە ژخێرو و بەرەکەتێ، **زەحمەتیا خوەزایێ کوردستانێ مێرانی کریە بەهرا کوردان، خێر و بەرەکەتا وی ژی مەردایەتی و مێڤان پەروەری و ڤیان.**

2-2 خوەزا د کەلتووریێ کوردیدا:

چاوا خوەزا بویە بەرەبنیاتێ هزرا مروڤان وەسا ژێ بویە ئەگەرێ لڤاندن و ڤەژاندنا ئەوێ هزرێ. واتە کەسەك د خوەزایدا هاتبە هەبوونێ د ئالوزیا ئەوی خوەزایدا هزرکربت، بێ گومان ئەو باوەریێن ژ ئەنجامێ ئەوێ هزرکرنێ د هێنە بەرهەم دێ ل دۆر هێز و پیرۆزی و پرنسیێن خوەزای بن یێن کو مروڤی ب خۆ بخۆ چارچوڤەکرین. کاریگەریا خوەزای لسەر مروڤی زالبویە, ئێدی ئەو زالبوونە ژی هێدی هێدی بویە ڤیانەکا خۆبخۆی د ناڤبەنیا مروڤی و خوەزایدا؛ ئەو ڤیان ژی سەرەنجامێ باوەری و پرنسیپ و بەرەکەتێن خوەزاییە. ئێدی بورینا دەمی و هاتنا باوەریێن نو ژی نکاریە ئەوێ حەز و پەیوەندییا د کەلتوریێ کوردیدا پەیدابووی د درحەقێ خوەزایدا کال بکەت. واتە خوەزا ب تنێ وەکو خوەزا نەمایە بەلکو وەکو هزر و باوەری د ناخێ مروڤیدا هاتیە چاندن. خوەزای د ئالیێ دیتن و فورمیدا چاڤ تژیکرینە، د ئالیێ باوەریێ و پرنسیپاندا ناخ دەروون.

زانایێن ئەنترۆپۆلوجیایێ لسەر ئەوێ یەکێ د رێکەفتینە کو مروڤ ل ئێك جی و ئێك نەژاد هاتیە هەبوونێ, ئەگەر مروڤ د رەنگ و روخساریێ خوەدا ژ هەڤ د جودابن ژی لێ د بنیاتدا ژ نەژادەکێ هەڤپشك بوینە و ژبۆ ئێك جورە مروڤ دزڤرن یێ کو ل ئێك جە و ئێك وەلات مەزن بوی، ژ ئەوی جهی بەربەلاڤی هەموو جیهانێ بووین, کوردستان دگەل هندەك دەڤەرێن روژهەلات و باشوریێ وێ, ب لاندکا بەشریەتێ دهێتە هەژمارتن, کوردستان وەلاتێ ئێکێ ودوویێ یێ توخمی مروڤانە پشتی کو هندەکا ژ وەلاتێ خو یێ رەسەن بارکری ژبۆ هندەك وەلاتێن نو, گەلێن زاگرۆس یێن کوپێك دهێن ژ (لوری، سوبارتی و کالدی) هەموو د مالبچوکیدا د هەڤپشکن و ئێك خێرانن و نێزیکی هەڤن, ئەڤ گەلێن ناڤبری ژی د راستیێدا چەند عەشیرەتەکن ژ یەك گەل, کو د نەژادا ژ هەڤ نە دجودانە, هەموو د زڤرنەڤە، گروپێن گەلێن هند و ئەورپی، ئەڤ عەشیرەتێن ل هەڤکوم د نەژادێ خو یێ ئێکێ و کەڤندا یێ گەلێ کوردە پربوونا زاراڤێن کوردی د ئیرودا رەنگڤەدانا وێ یەکێیە. (حازم محمود هاجانی: 2013، ل221-222)

باوەریێن کوردان یێن بەری ئیسلامێ دابەشی سەر ئەوان باوەرییان دبن، یێن کو لسەر ئاخا کوردستانێ هەبوون و پیروزییا خۆ ژبۆ بەشەکە کوردان و مللەتێن دی پەسەندکری. لێ باوەریێن

دەستپێکی هەر بۆ خوەزای و دیارۆك و ئەلەمەنتێن وی د زڤرن. " کوردان ژ بەری ئیسلامێ باوەری و ئولێن خو یێن جودا هەبووینە، مینا پەرستنا دیاروکێن خوەزایی وەکو (رۆژ, هەیڤ, ستێر, دار و ئاگر) ". (حازم محمود هاجانی: 2013، ل226) مللەتێ ئاری پتر ژ هەر مللەتەکێ دن رێز و حرومەت دایە پەرستنا رۆژێ؛ ژبەرکو د باوەریا ئەواندا رۆژ سەنتەرێ رۆناهیێ و ژیانێیە ژبۆ مرۆڤ و گیانەوەران, د هەمان دەمێدا رۆژ و گەرماتیا ئەوێ لەشێ مرۆڤی ژگونە و بەدکاریا پاقژ دکەت, ژبەر هندێ ژی ستێر پەرێس و زەردەشتیان مرێێن خو بن ئاخ نەدکرن ل جهەکێ بلند ل بەرامبەر رۆژێ دادنان و گوتنێ (بوجێ بێ دەنگیێ) . (ب.ش دلکوڤان:لالش 1994،ل 131). مانا پیرۆزیا رۆژێ دناڤ کورداندا تێرا هندێ هەیە کو مرۆڤ پشت راسبیت کو کوردان پیرۆزی دایە تەڤ هێز و دیاروکێن خوەزای لێ ژ هەموو پتر دایە رۆژێ، ژبەرکو رۆژ ب هەبوون و هێزا خو بویە مایێ خێرو بەرەکەتێ ژبۆ پاراستنا مروڤان ژ قڕ و سەرێ و د هەمان دەمێدا ستوون و هێزا بەرهەمی و چاندێ ژی بویە، هەروەسا ئەگەرێ دل ئارامبوونا خەلکی بویە د دەرحەقێ دیاروکێن خوەزایدا و پەناگەهەك بوویە ژبۆ دوعا و نزاکرنێ ب نیەت و هزرکرنا هەبوونا هێزەکا رادەبەدەر ل پشت هێزا روژێ. ئەڤ هزرکرنا گەلێ ئاری بو ئەگەرێ هندێ کو بکارن هزرا یەکتا خوداوەندیێ یانژی یەکتاپەرستیێ بیننە هەبوونێ و هەمان هزرێ بکەنە هێڤێن ژبۆ تەڤایا مروڤایەتیێ. (عدنان زیان: لالش، 1997، ل30 – 36) کاریگەریا خوەزای نە ب تنێ د ئالیێ هزری دهێتە دیتن بەلکو د تەمامیا ژین و ژیانا کورداندا، تا ئەوی رادەی ئەو کاریگەری د جۆر و رەنگێن جل بەرگاندا ژی دیاردبت واتە رەنگینا جلێ کوردی رەنگڤەدان و هەمەرەنگی و جوانییا خوەزاییە. (فائیزە محمد: 2014، ل 220).

بێدەرا کەلتووری کوردی بگرە ژهزرکرن دیتنا ژیان و دانوستاندن و تور تبعەتی، هەتاکو د گەهیتە خوارن و ڤەخوارن و ئاڤاکرنێ، تێرا نڤیسینەکا بێ داوی دکەن، ئێك ژ ئەوان خال و بابەتێن رۆل د هزر و مێرانی و مەردایەتیا کورداندا هەی خوەزایە. خوەزایێ کوردستانێ ب جوانی و دژواریا خۆ، واتە ب خێر و شەرێن خۆڤە کاریگەری د ئاڤاکرنا هزر و کەسایەتی و ژیانا کورداندا هەبوویە. ئەو رۆل و کاریگەری دابەش دبتە سەر حەز و ترسێ، حەزا خوەزای ژبۆ جوانی و خێر و بەرەکەتا وی دزڤرت، ترسا وی ژی ژبۆ هێز و دژواریا دیاروکێن وی یێن ژنشکەکێڤە . " ترس ژ سرۆشتی یەکەم ئەرك بویە دئۆلێ دا". (کوڤان رێسان حەسەن: نامە ماستەر،2013، ل 168). کوردان د قوناغێن خو یێن دەستپێکیدا خوەزا حەباندیە و هزر و باوەرێێن خو لسەر ئاڤاکرینە. هەبوون و مانا ئولێن کەڤن دناڤ کورداندا یێن مینا (ئێزدی، عەلوییێن کورد و کاکەییان) کو هەموویان ژی هەڤپشکیێن زور د باوەریاندا هەینە بەلگەیەکا ڤەبرە لسەر ئەوێ یەکێ کو کوردان ب تەمامی خوەزا حەبین بوینە " ئێزدییاتی ئۆلا کەڤن یا کوردییە، هەڤپشکییێن دگەل ئولێن دن یێن مینا کاکەیی و قزلباش (عەلەوییێن کورد) هەیە، ئەڤان ئۆلا باوەری ب کراسگهورینێ هەیە و سێ رۆژیا ب رۆژ دبن نەبی خدر و نەبی لیاس پیرۆز دکەن و جهەکی تایبەت یێ سوفیگەریێ دئەڤان ئۆلا دا هەیە، خوشك و برایێ ئاخرەتێ هەنە و ئەڤان هەموو ئۆلا پیر(رێبەرێ ئولی) هەیە". (ممو فرحان: 2013، ل 23). پشتی دەربازبوونا باوەرێێن نو بۆ ناڤ کوردان بەشەك ژ ئەوان باوەرێێن خوەزای یێن کو بەرەبنیاتێ کەڤنە ئولا ئەوان پیك دهینا ژبۆ باوەرێێن ملی هاتنە ڤەگوهاستن. واتە وەکو کەڤنە باوەری مان. ئەو ئاماژەێێن کو هەتا نوکە دناڤ کورداندا ماین و دبنە بەلگە ل سەر پیرۆزیا ئەلەمێنت و دیاروکێن خوەزای بریتینە ژ:

2- 2-1. رۆژ و هەیڤ: پیرۆزیا روژێ تانوکە دناڤ کوردانا مایە بەلگەیێ ئەڤێ گوتنێ ژی تا نوکە سووند پێ دهێتە خوارن. سەبارەت نەریتێن پیرۆزیا روژێ دناڤ کورداندا، شەڤا **(یەلدا)**[3] کو درێژترین شەڤا زڤستانێیە ب واتایا ژدایکبوونێ دهێت، تا نوکە ژی دناڤ کوردێن روژهەلاتدا دهێتە ساغکرن، کو دکەڤیتە یەکەم روژا چلێ زڤستانێ. د ئەڤێ شەڤێدا کومەکا نەریتا دهێتەکرن تابەرێ سپێدێ شاهیێ دکەن و نانڤن ل ژڤانێ ژ دایکبوونەکە دن یا رۆژێ دمینن، ئەو فێقی ل شەڤا درێژا ئەڤێ جەژنێ دهێتە خوارن دەربرینێ ژ رەنگێ رۆژێ دکەن مینا هنار، زەبەش و سنجد. (مسعود خالد گولی 2010، ل 129 –

[3] ب.ش. دلکوڤان دبێژت: یلدا، بیلدا، بیلندە، بیرندە، پەیڤەکە ئارامی سریانییە، ب رامانا ژدایکبون دهێت. هەمان پەیڤ ل وەلاتێ فارس و کوردستانێ بەلاڤبویە و ژبو شەڤا ژدایکبونا خوداوەندنێ رۆژێ (میترا) بکارهاتییە.بنێرە: ب.ش. دلکوڤان: لالش، ١١، ١٩٩٩، ل٤٣.

134). نەریت و بنەمایێ هزری و فەلسەفی یێ ئەڤێ جەژنێ، پیرۆزیا روژێ و خێر و بەرەکەتا وێ وەکو رەگەزەکێ سەرەکییێ ژیانێ دل ئارامیا رووحی دناڤ کورداندا پەسەند دکەت. د هەمان دەمێدا وەکو ئەلەمێنتەکا ب گیان ژی بەرێ خو د دەنێ ژبەرکو د ئەوێ شەڤێدا ل بەندا ژ دایکبوونەکا نوو یا روژێ د راوەستن. هەروەسا پیرۆزیا هەیڤێ ژی دناڤ کورداندا دهێتە دیتن. بەلگەیێ ئەڤێ پیروزیێ ژی هەبوون و چارەکرنا نەخوشیەکێیە ب ناڤێ (کێمکا هەیڤێ) واتە کوردان ژبۆ چارەکرنا ئەڤێ نەخوشییێ یاکو پتریا جاران زاروکان ڤەدگرت، پەنا ژبۆ پیرۆزیا هەیڤێ بریە ب حوکمێ وێ یەکێ کو خوداوەندێ ئەڤێ هەیڤێ چارەیەکێ بکەت، ژبەرکو دناڤ کوردێن ئێزدییدا تا نوکە خوداوەند یان ژی خودان رێز حورمەتا خو هەیە و خوداوەندێ هەیڤێ ژی دناڤ ئێزدییاندا (شێخ فەخرێ ئادیانە) کەسی ماف نیینە ژبلی شێخ و مریدێن شێخ فەخرێ ئادیان چارەیا ئەڤێ ئێشێ بکەت.[4]

2-2-2. داروبار و ئاگر:

پیروزیا داران نە بتنێ دباوەرییێن کەڤندا دهێتە دیتن بەلکو هەمان پیروزی د ئولێن ئاسمانی ژی دا هەیە، مینا دار زیتونێ و هەژیرێ ... . (بنێرە: مسعود خالد گولی: 2010، ل 79– 90). سەبارەت پیرۆزیا داروبار و ئاگری د نڤیسینا مەلا مەحمودێ بایەزیدی دا دیاردبت کو کوردان پشتی باوەرگوهورینێ ژی پیرۆزیا داروبار و ئاگری دناڤ دا مایە و رێز و حورمەت دایێ، ل سەر ئەڤێ یەکێ ژی مەلا مەحمودێ بایەزێدی کوردان ب کەسێن سەرهشك و ب عیناد ل قەلەم د دەت د دبێژت کورد زوو ب زوو دەست ژئەوان باوەریان بەرنادەن یێن کو ب بەشەك ژ ناسنامە و هەبوونا خو د هەژمێرن، " ئەکراد زاڤ ئیعتبارێ ب زیارەت بەلکۆ ب دار و بەران هەین دارەکێ وە یاخو بەرەکی زیارەت دزانن و قوربانان دبەن و سەرژێ دکەن و شەمالان دبەن و ڤێدخینن وەکو نەخوشەکێ ئەوان دبیتن عەهد دکەن کو بلانێ شیفا ببینە، ئەزێ پێخواس بچمە فلان زیارەتێ و قوربان و شەمالان ببەم". (بایەزیدی:بەرهەڤکرن رشید فندی 2006، ل 51). هەر سەبارەت کەسایەتی و عینادا کوردان مەلا مەحمود دبێژت: " ئەکراد دوەعدێد جاهێلەدا زاڤ قەوی نە، وەکو تشتەك دعەقلێ واندا بجە بوو ئێدی ممکن نینە، کو زهنا ژوی خەبری تەبدیل بکەی، ئەلبەتتە زانینا خو دکەن و ئەهلێ عینادن". ((بایەزیدی:بەرهەڤکرن رشید فندی 2006، ل 51)) دگوتنێن مەلا مەحموودێ بایەزیدی دا زیارەت، شەمال، قوربان، پێخواس دەربازدبن زیارەت ب ڕامانا جهەکێ پیروز دهێت ئەو جە ژی بێگومان جهێ ئێك ژ بابچاکایە، شەمال ژی ب ڕامانا پیرۆزیا ئاگری و روناهیا وی دهێت، هەر هەمان روناهی ژی ب ڕامانا خێر و بەرەکەتا روژێ دهێت، پێخواس و قوربان ژی ب ڕامانا رێز و حورمەتا ئەوان باوەرییێن ناڤبری دهێت، ئەڤ ب خوژی دبنە بەلگە ژبۆ ئەوێ خوەزا پیروزیا دناڤ کورداندا هەی.

ب بورینا دەمی و هاتن و چوون و گوهورینا باوەریان ڕامانا پیرۆزکرنا داران ژی ب رەنگەکی هاتە گوهورین کو بەروڤاژی پرنسیپ و باوەرییێن نوو نەبت." ژبۆ پەسندانا ئەڤان دارێن مەزن ل سەر دەمێ ئیسلامێ بوچوونەکا نو ب خوڤە دیت، ژبۆ وێ یەکێ پەسندانا ئەڤان داران بەروڤاژی سوننەتێن ئیسلامێ نەبت پرانیا وان گەهشتنە ئەوێ ئەنجامێ کو ل بن هەر دارەکێ زەلامەکێ ئولی، ئیمام زادەك یان کەسەکێ پیرۆز هاتیە ڤەشارتن". (مسعود خالد گولی: پارچەیەك ژکەلتۆرێ مە، ل 91).

3-2-2. پیرۆزە باوەرییێن خوەزای د شعرا جزیری و خانی دا:

د شعرا کلاسیك کوردیدا یان ژی دکارێن بێژین د هزرا پێگەهشتی و نڤیسی یا کوردیدا، حورمەت و پیروزیا خوەزای دهێتە دیتن. ئەگەر ئەم جزیری وەکو شاعرەکێ مەزنێ کوردان وەرگرین، نەباوەرە چ شاعرێن دن یێن کورد ل پلەیا وی هەبن، چ ژئالیێ بەلاڤبوونا ناڤ و دەنگان یانژی ژ ئالیێ بلندیا ئاستێ شعرا وی. (تحسین دوسکی: 2005، ل 19). جزیر د شعرا خودا بەحس ل گەلەك تێگەهان کریە کو گرێدایی کەڤنە باوەرییێن کوردانە و پتریا ئەوان کەڤنە باوەریان ژی دناڤ ئێزدییاندا دهێنە دیتن،

[4] بۆ زانین رێکا چارەکرنا ئەڤێ نەخوشییێ دناڤ کوردێن موسلمان و ئێزدیدا وەکویەکە، چارەکرنا وێ ژی ب رەشکرنا کەسێ نەخوش ب تەنیێ دهێتەکرن واتە ب تەنیێ شێوەێ خاچەکێ لسەر سنگێ زاروکێ ڤەگرتێ دهێتە کێشان.

126

مینا روژ و ئاگر و روناهی و چەند باوەرییێن دن یێن تایبەت وەکو پیر و چلەگر ولالش... . روژ و روناهی و ئاگر کو سیٚ ئەلەمێنتێن سەرەکینە د خوەزایدا هەر هەمان ئەلەمێنت وەکو ئەلەمێنتێن پیروز دناڤ کورداندا هاتینە بەحسکرن.[5] خانی ژی ب هەمان شێوە بەحس ل کەڤنە باوەرییێن کوردان کریە" ئەحمەدیٚ خانی چەند بیروباوەرێن کەڤن یێن کوردان د (مەم و زینا) دا ب کارئینایەنە و پاراستینە پشکەك ژ ئەڤان باوەریان ژئالییٚ دیروکی ڤە دزڤرنە سەردەمیٚ پێش زاینیٚ ب هزارێن سالا و هندەك ژی دزڤرنە ئیسلامیٚ ئەو رەوشت و تیتال و باوەرییێن پێش زاینیٚ د داستان و چیرۆك و چیڤانوکێن دناڤ کوردێن ئێزدی دا دهێنە دیتن". (کوڤان رێسان حەسەن: 2013، ل131) هەروەسا (حەجی جەعفەر) د پەرتوکا (چەند ڤەکولین ل دور مەم و زینا خانی) دا دبێژت: "ب هزرا من خانی گەلەك هەولداینە خوە ژکەڤنە باوەرییێن کوردی و دژی ئیسلامیٚ بپارێزت لیٚ نەشیایە و ناچاربویە بکەڤتە ژێر کارتێکرنا باوەرییێن ئولا ئێزدییان کو یەك ژکەڤنە باوەرییێن کوردییە". (حجی جەعفەر: 2009، ل85) سەرەرای گوهورینا دەم و فەلسەفەیێن باوەرییێن کوردان یێن کەڤن لیٚ د شیاندایە بهێتە گوتن کو باوەرییێن کەڤن یێن کوردان و ئەو باوەرییێن نوکە دناڤ کوردێن ئێزدیدا دهێنە دیتن دوو روییێن یەك داراڤن، هەرچەندە باوەرییێن ئولا ئێزدیاتییٚ ژی قوناغێن جودا دەربازکرینە لیٚ کەڤنە باوەرییێن ئەوان یێن خوەزای ب حورمەتەکا بلند مانیە. رۆژ و ئاگر گەلەك ب پیروزی و حورمەتەکا بلند د شعرا خانی دا هاتینە بەحسکرن حجی جەعفەر دبێژیت: خانی زێدەتری بیست20 جاران ناڤیٚ ئاگری د (مەم و زینیٚ) دا ب کارینایە و هەموو جاران ژی ب پیروزی بەریٚ خودایێ.

حکام ب باطن و ب ظاهر

بیٚ شبهە مشابهن ب ئاگر

رەحمیٚ کو دکەن ژرەنگیٚ روژیٚ

قهریٚ کو دکەن جهانیٚ دسوژن. (حجی جەعفەر: 2009، ل 89)

خانی رۆژ ب پیروز زانییە و ب سەروکانیا رەحمیٚ و دادپەروەرییٚ هەژمارتیە، ئەڤ یەکە د فەلسەفەیا زوربەیا مللەتێن رۆژپەرێس دا دهێتە دیتن، هەلبەت کورد ژی یەك ژ ئەوان مللەتایە یێن کو روژیٚ ب هەمان تێگەهی دبینن، بێگومان ئاگر ژی نوێنەراتیا دادپەروەری و رەحم و پیروزیا ئەویٚ رۆژیٚ دکەت لسەر عەردی، لەوما ژی د پارچە شعرا سەریدا خانی دەستهەلاتدارێن دیار و ڤەشارتی ب ئاگری دشەبهینت رەحم و دادپەوەریا ئەوان ژبۆ سەروکانیا رەحما روژیٚ ڤەدگەرینت.

مانا کەلتوریٚ کوردی ب ئەڤی رەنگیٚ کو ئیرۆ ئەم دبینین و نەحەلینا وی د دەم و هەولێن حەلاندنا ویدا، ژبۆ ئەویٚ باوەرییٚ و کەساتیا د ناخیٚ کورداندا هەی دزڤرت، ژبەرکو کورد د باوەرییێن خودا نەیێن دوو روونە، هەر باوەریەکە ئەوان باوەری پیٚ هەبت یان پیٚ نەبت، ب ئاشکرایی لیٚ دیاردبت و ڤەناشێرن و د دەتە دیارکرن، دبت ئەڤە ژی ئەگەر بت کو گەلەك کوردان ب کەسێن بیٚ ئیمان و باوەر سست ل قەلەم بدەن، ژبەرکو کورد دناخیٚ خودا خودان ئیمان باوەری رەوشتن نەك ب فورم و خو دیارکرنیٚ، واتە ئیمان باوەری و رەوشت دناڤ ناخ کەساتیا ئەواندا هەیە، دبت کو بەشەك ژ ئەوان باوەرییێن د کەلتوریٚ کوردیدا هەین دگەل نوو باوەریان د هەڤدژ و نەگونجای بن ، لیٚ وەکو کەڤنە باوەری هاتینە پاراستن، کورد ل گوری هزر و کەلتور باوەرییێن خۆ تێکەلییٚ دگەل ئولی دکەن. دهەمان دەمێدا کورد باوەرییێن خو لسەر کەسی فەرز ناکەن نە ب توندەرەوییٚ و نەژی ب مزگینییٚ.(محمد محمود الخلیل 2013، ل150 – 154).

[5] ژبۆ زانیارییێن زێدەتر لسەر فەلسەفە و نمونە شعرێن ئەوان تێگەهان ب خوڤە دگرن، بنێرە: کوڤان رێسان حەسەن: هزر و فەلسەفە دقەولێن ئێزدی یان دا و کارتێکرنا وان لسەر هوزانا کەڤن و نوی یا کوردی ب نمونەیێن (جزیری، خانی، جگەرخوین و تیرێژ) نامەیا ماستەریٚ بۆ فاکولتی یا زانستێن مروڤایەتی - زانکویا زاخو، ٢٠١٣. قادر حەسەن عیدۆ: شوونپەنجێن ئێزدیاتییٚ د هوزانێن مەلاییٚ جزیری دا، گوڤارا لالش، ژمارە ٢١، دهوک، حزیرانا ٢٠٠٤، ل١٦٦ - ١٧٧.

3- خوەزا پیرۆزی د باوەریا ئێزدییاندا:

ئێزدی د ئالیێ نەژاد و هەبوون و ئولێدا ب بنەکوکا کوردان دهێنە هەژمارتن، لەوما ژی هەر تشتێ کو ئیرۆ دناڤ ئێزدییاندا دهێتە دیتن ژ کەلتوور و پرنسیپ و پیرۆزییان ب میراتە کەلتووریێ کوردی دهێتە هەژمارتن. هەلبەت ئەو میراتە کەلتووریێ گرێدای حورمەت و پیرۆزی و هزر و فەلسەفەیا خوەزای. " ئێزدیياتی زادەی هزر و بیرکردنەوەی مرۆڤی کوردی کونە". (سەلام ناوخوش: لالش 31، 2010، ل 38).هەروەسا (مار) کو ئێك ژ روژهەلاتناسێن روسییە دبێژت: " ئولا ئێزدییان ئێك ژ ئەوان ئولایە یێن کو پتریا کوردان بەری هاتنا ئیسلامێ لسەر باوەرداربوون" (باسیلی نیکتن: الکرد، 2008، ل 324). باوەرداریا زوربەیا کوردان ب ئێزدیياتییێ باوەربوونە ب پرنسیپ و پیرۆزیێن خوەزای.

خوەزا گەوهەرە د پێکئینانا باوەریێن ئێزدییاندا. دەم و قوناغێن جودا یێن ئێزدیياتیێ کارتێکرن ل ئەڤێ پیروزیێ نەکریە و تا نوکە وەکو خۆ مایە ب حورمەتەکا بلند دهێتە دیتن. ئێزدییان ژ هەبوونا خو تا ئیرو قوناغێن جودا د ئالیێ باوەریێن ئۆلی دا دەربازکرینە، ل گوری هەر قوناغەکێ ژی ئاستێ هزری د دەرحەق باوەریێن خوەزایدا بلندبویە هەتاکو گەهشتیە یەکتا پەرستیێ. " ئۆلا ئێزدییان ژهێمایێن خوەزای (الگوگمیە Totemism) بەرەڤ گیانییێ (الارواحیە Animism) چۆیە، ژ ئەوێ ژی بەرەڤ پەرستنا دیارۆکێن خوەزای، ستێر و هەسارە و پاشی یەکتاپەرستیا رۆژێ، (الوحدانیە الشمسیە) پاشان بۆ خودایێ تاك و تەنیا، کو نوکە رۆژ وەکو سەمبۆل نورا خوەدایی دناڤ واند مایە، وەکو رووگەهەك د دوعایێن خودا بەرەڤ وێ دچن". (مشختی: 2009، ل105). ب دەربازبوونا تەڤایا قوناغان حورمەت و پیرۆزیا خوەزای دناڤ ئێزدییانداکێم نەبوویە، وەکو فەلسەفەیا بیروباوەرێن ئەوان هەر سەربەهرمایە، هەلبەت تەماميا خوەزا پیروزیێ ئەوا کو د کەلتووریێ ئێزدییاندا دهێتە دیتن مینا هەبوونا خوداوەند و جەژن و هەلکەفتان هەموو دکەڤنە د خزمەتا یەکتاپەرستییێدا ئەوا کو ئێزدییان د دەستپێکا خودا د دیاروکێن خوەزایدا دیتی، ب کورتاسی ئێزدی پیرۆزیێ ل ئەوان ئالاڤا دگرن یێن کو بوینە ئەگەر و رێخوشکەر د ناسکرنا خودایێ تاك و تەنیادا. واتە خوەزا و خوداوەندێن خوەزای وەکو پیروزی دهێنە دیتن نەك وەکو پەرستن.

ژڤەولێ هەرێ بەرێ کوبوو:

"ئەڤ قەولە قەولکی مەقبلە

پەدشایێ من ئێکی عێدلە

پەدشایێ من نوربوو و نور ژێ دبوو حێسلە". (شەمو قاسم دنانی:2013، بەرگێ دووێ، ل22)

دوو قوناغێن هەرە گرنگ د دیرۆکا ئێزدییاندا دهێنە دیتن، قوناغەك ژێ گرێدای سەردەمێ خوداوەندایە، قوناغا دن ژی گرێدای هاتنا شیخادییە، د هەر دوو قوناغاندا خوەزا خودان کاریگەری بویە. ترس و حەز ژ خوەزای ئەگەر بوینە کو خوداوەند پەیدابن، واتە خوەزای هەم ب جوانی و ئارمیا خو و هەم ژی ب تورەبوونا خو یا کو د توفان و عەرد هەژاندا دیاردکەت کاریگەری ل مروڤی کریە. (مسعود حایفی: 2010 ل57-64). هەبوونا خوداوەندا هەتا نوکە دناڤ ئێزدییاندا مایە و ب حورمەت بەرێ خو د دەنێ. "حورمەتا ئەڤان خوداوەندا ل ئەوێ رادەیێیە کو ئێزدی خو ژ رەفتارێن خو بەرپرس ببینن ل بەرامبەر ئەوان خوداوەندا ئێزدی وەسا باوەردکەن کو ئەو خوداوەند ب فەرمانێن خودێ کاردکەن".(کوڤان رێسان حەسەن: 2013، ل 171) دشیاندایە بهێتە گوتن، کو ئەڤ رێز و حورمەتا خوداوەندا دناڤ ئێزدییاندا هەی ب دوو ئالیان دهێتە دیتن، ئالیەك ئەوە کو ئەو خوداوەند نوێنەراتیا کەڤنە هزرا کوردی دکەت د پێکئینانا ئولیدا، ل ئالیەکێ دن ژی ئەو خودان ئەگەر بوینە ژبۆ دیتنا رێیا یەکتاپەرێسیێ.

ناڤێن ئەوان خوداوەندێن کو راستە راست پەیوەندی ب دیاروکێن خوەزای ڤە هەی دناڤ ئێزدییاندا بریتینە ژ:

1- پیرافات خوداوەندا ئاڤ رابوون و توفانێ.

2- شێخ عەبرووس خوداوەندێ برق و بروسییان.

3- مەحمەد رەشان خوداوەندێ بارانێ.

4- دەروێشێ عەردا خوداوەندێ عەردی.

5- مەلك فەخرەدین خوداوەندێ هەیڤێ.

6- شێخ شمس خوداوەندیٚ روژیٚ و خێر و رسقی و ئازادییٚ.[6]

شێخ شمس کو خوداوەندیٚ رۆژێیە ب مەزنترین خوداوەند د ئالییٚ هێز و دەستەهەلاتێدا دناڤ ئێزدییاندا دهێتە هەژمارتن، روژ هەم وەکو خوداوەند و هەم ژی وەکو هێمایێ ئێزدییاتییێ دهێتە دیتن ،لەوما گەلەك یا ب روومەت و بەها بلندە، ئێزدی ب رووگەها خۆ داتنێن و د دوعایێن سپێدە و ئێڤارندا بەریٚ خو د دەنیٚ. ژبۆ رێز و حورمەتا ویٚ ژی خێزانێن ئێزدی یێن ئولدار ل رۆژێن چارشەم وئینیا چرای ل مالا خو ڤێدخن وەکو هیمایێ روژیٚ لسەر عەردی. (د.خلیل جندی: 1998،ل 28 – 29)

1-3. پیرۆزیا ئەلەمێنتێن خوەزای د ئێزدیاتییێدا:

1-3- أ. روژ: پیروزیا روژیٚ هاتیە بەحسکرن کو دناڤ زوربەیا مللەتاندا ئەو پیرۆزی هەبوویە، لیٚ مانا هەمان پیرۆزییٚ ب تنیٚ دناڤ ئێزدییاندا دهێتە دیتن. دچاڤیٚ ئێزدییاندا رۆژ نورا خودیٚ یە، خێرو بەرەکەتە و پاکژترین ئافرێنە خودیٚ خولقاندی، دەمیٚ ئێزدی دوعایێن خو دکەن بەریٚ خو د دەنە رۆژیٚ. (: Tarq şikrî xemo 2001, lalIş, L 16, 24-259 " ئێزدی رۆژیٚ وەکو کانیا و ژین و حوزوریا بەرچاڤ ئا خودیٚ دڤیٚ دنیٚ دە پیرۆز دبینن". (خانا ئومەر خالی : 2011، ل 97). پیرۆزیا رۆژی نە ب تنیٚ د دوعا و نەریتێن ئێزدییاندا خویا دبت، بەلکو د ئاڤاکرنا قوبێن پەرستگەهاندا ژی خویایە.(کوڤان رێسان حەسەن: 2013 ل 27).

1-3-ب. هەیف: پیروزیا هەیڤیٚ وەکو ئەلەمێنتەکە خوەزای و پیرۆزیەکا ئاسمانی یا ئێزدییان ناگەهتە پلەیا پیرۆزییا روژیٚ، ژبەرکو روژ د ئالییٚ خوەزایدا ب خێر و بەرکەت و کانیکا ژینیٚ دهێتە هەژمارتن، د ئالییٚ یەکتابونێدا ژی ب روناهی و حوزرا خودیٚ. " ناڤیٚ خودانیٚ هەیڤیٚ ل نك ئیزدیان ب شێخ سن، مەلەك سن، شێخ سن هاتیە". (حجی جعفر: ، لالش 10، 1999، ل 134) لیٚ د. خەلیل جندی د دەربارێ هەمان هزردا دبێژت:"شێخ سن نەخودانیٚ هەیڤیٚ یە ل نك ئێزدییان هەر وەکو ل نك سومەری و بابلیان مەلك فەخرەدین خودانیٚ هەیڤیٚ یە. (د.خلیل جندی: 1998، ل 28). پەسەندیا ئەڤیٚ گوتنیٚ ژی د قەولیٚ مەلەك شێخ سن دا دیاردبت.[7]

ئاگر: ئەڤ پێکهاتەیا خوەزای ژبلی کو ب هیما و سومبلا پیروزا روناهیا روژیٚ دهێتە دیتن، ئێزدی پووتەکا مەزن د دەنە ئاگری، ئەڤ پوتەدان و پیرۆزیا مەزن د هەلکرنا چرا و جەژن و هەلکەفتێن ئەواندا دیاردبت. ب تایبەتی ژی د جەژنا (سەرسال) یٚ دا. (عزالدین سلیم باقسری:2003، مەرگەه ، ل)133.

1-3-ج. ئاخ و ئاڤ و دار: پیرۆزیا ئاخ و ئاڤیٚ ل نك ئێزدییان د دورستکرنا (بەرات) یٚدا کوم دبت، ژبەرکو پێکهاتەیا ویٚ ژ(ئاڤا کانیاسپییە*) کو پیروزترین ئاڤە ل نك ئێزدییان و دباوەریا ئەواندا دگەل ئاڤا توفانیٚ یاکو لسەردەمیٚ (نەبی نوح) رووداى تێکەل نەبوویە، ئاخا گەلییٚ لالشا نوورانی کو نوێنەراتیا تەڤایا ئاخیٚ دکەت و ژبەرکو لالش دباوەریا ئێزدییاندا هێڤێنیٚ عەردییە، ب ئەڤی رەنگی ئاخ و ئاڤ دبنە پیروزترین رەگەزێن خوەزای د ناڤ ئێزدییاندا. سەبارەت پرۆزیا دارا ل جەم ئێزدییان هەموو دار ل جەم ئێزدییان د پیرۆزن ب تایبەت دارا زەرگوزیٚ ب چ رەنگا نابت بهێتە برین و سووتن، هەلبەت نە بتنیٚ ئەڤ دارە یا پیروزە بەلکو هەموو دارو بارێن دن ژی، لەوما دیٚ بینی ل تەمامیا جهێن پیروز دار وەکو سەمبوولەکا ئەو جهیٚ پیروز دهێتە دیتن، رەنگڤەدانا ئەڤیٚ پیرۆزییٚ کەتیە ناڤ ژیان و کەلتوریٚ ئەوان ل دەمیٚ ئێزدی دارەکا بەرهەمی دبرن ل جهیٚ ئەویٚ داریٚ سەربرەکیٚ دکەنە خێر داکو ب برینا ئەویٚ داریٚ گونهکارنەبن، هەروەسا ل (سفرا ماستا) ژی کو ئێك ژهەلکەفتێن ئێزدییانە د ئەڤیٚ هەلکەفتێدا خلمەتەك دهێتەکرن کو دبێژنیٚ خلمەتتا "ڤۆل کێشانیٚ" ئەو ڤۆل ب رێیا خلمەتکار و ئیماندارا

[6] بو زانین چەندێن خوداوەندێن دن ژی هەنە کو د ئەرک و ناڤاندا ژ هەڤ د جودانە مینا خوداوەندێن تەنگاڤەی و ئێش و ئازران هەروەسا خوداوەندێن تەرش و کەوالی و گیانەوەران بنێرە: د.خلیل جندی: ١٩٩٨،ل ٢٦ – ٣٠

[7] ژبو دیتنا ناڤەروکا قەولی بنێرە: خدریٚ سلێمان و خەلیلیٚ جندی: ئێزدیاتی ل بەر رۆشنایا هندەک تێکستێد ئاینیٚ ئێزدی یان، چاپخانەی کوری زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩، ل١٢٣ – ١٢٦.

* ب درێژی لسەر پیروزیا ئاڤا کانیا سپی بنێرە: پیر خەلات ئەلیاس جەعفو و زهیرَر عەرەب سلو: ژپیروزیێن ئێزدیان، ل١٤٧ – ١٥٩.

دهێنەکێشان، لێ ب تنێ ئەو دار و قول دهێنە کێشان یێن کو هێزا ژیان و کەسکاتی و بەرهەمی نەمای، ژبۆ ئەڤێ یەکێ ژی جڤاتا خلمەتکارێن لالش ئەوان داران دەست نیشان دکەن یێن کو دێ هینە برین.

4- خوەزا و جەژن:

جەژن ژبلی ڕامانێن خۆ یێن ئۆلی و روحی و جڤاکی، پتریا جەژنێن ئێزدییان گرێدای خوەزای و چاندن و دەم گوهرینێن سالێنە. جەژنێن کوردان ژبلی جەژنێن دینێ ئیسلامێ پتر ب وەرزێن سالێ و ب سروشتیڤە د گرێدداینە.(کوڤان خانکی:2016، ل 45). ئێزدییان د هەموو وەرزێ سالێن دا جەژن هەنە "ئێزدی رێز و پیرۆزیێ ژ ئەلەمەنتێن سووبەخش را گرتنە و جەژن و رێ و رسم ژێرا دانینە ب تایبەت ژی ژبۆ روژێ وەرز و چاخێن سالێ پرانیا جەژنێن ئێزدییان گرێدای ڤان دیاردە و ئەلەمێنتانن ژجەژنا روچیێن ئێز هەیاکو بگەهژە باتزمیێ بێلندە و گورگای کو دوماهیکا جووت و جوبارییێیە". (Pîr L38 (Mala Êzdîan, Oldinborg, 2013Xidir Silêman: واتە چ جەژن دناڤ ئێزدیاندا ژ بنەما و حورمەتا خوەزای نە دبێ بەهرن، ب تنێ جەژنا قوربانێ نەبت، **جەژنێن ئێزدییان هەشتن کو بریتی ژ (سەرسال، چلێ هاڤینێ و چلێ زڤستانێ، جەما، قوربان، روژیێن ئێزی، بێلندە، خدر الیاس)** جەژنا سەرسالێ و رۆژیێن ئێزی، بێلندە، خدر لیاس و قوربانێ ل ناڤ خەلکی دهێنە ئەنجامدان. جەژنا چلێ هاڤینێ و چلێ زڤستانێ و جەمایێ ل گەلیێ لالش دهێنە گێران. لێ د ناڤبەینا جەژنێن ئێزدییاندا یێن کو حورمەت و پیرۆزیا خوەزای ب کووری دهێتە دیتن (جەژنا سەرسالێ، جەژنا روژیێن ئێزی، جەژنا جەما و بێلندە وخدر الیاس). ژبەرکو جەژنێن ئێزدییان گرێدای خوەزای و دەم گوهورینێن سالێ نە ئەو دەم گوهورین ژی گرێدای دەستپێك و داویا چاندنێ نە، لەوما ژی زوربەیا جەژنێن ئێزدییان د جهگر و نەگورن. ژبەرکو " ئێزدی د هەژمارتنێن خودا پالپشتیێ لسەر سالناما رۆژهەلاتی (یولیانی) یا کو ب 13 رۆژان ل پاش سالناما (غریغوری) یا رۆژئاڤایی دهێت دکەن". (عبد الناصر حسو: 2008، ل19).

4-1. جەژنا سەرسالێ: جەژنا سەرسالێ کو ژگرنگترین و پیرۆزترین جەژنێن ئێزدییانە، ئەڤ جەژن ب هەموو دەلالەت و ڕامانێن خوڤە دەربرینێ ژ پەیدابوونا کنیاتێ (گەردوون) و حورمەت و پیروزیا خوەزای دکەت. " دباوەریا ئێزدییاندا رەهێن وێ دکەڤنن و ئاماژەنە بۆ دەستپێکا کنیاتێ" .(عزالدين سايم باقسرى: 2003، ص132). ئەڤ جەژنە دکەڤتە چارشەمبوویا ئێکێ ژ نیسانا رۆژهەلاتی، واتە د کۆکا بهارێدا دهێتەکرن. " ئەو جەژنا شاهی بوونییە ب سروشتی پتر ژ هەر تشتەکێ دی ئەو شاهی بوونە ب هەلکەفتا هاتنا سەرسالا بهارێ دهێتە گێران نە ب سەرسالا دیرۆکی وەکو هندەك هزردکەن".(L30 Kürt Tarihi.2014Memo Othman:)د جەژنا سەرسالێدا چەندین نەریت دهێنە ئەنجامدان، زوربەیا ئەوان نەریتان گرێدای هزرا پەیدابوونا گەردوون و خوەزا و شین و ڤەبوونا رەنگێن بەهاری و زێدەبوونا گیانداریە. ئەو نەریتێن راستە راست دەربرینێ ژ گوتنا مە دکەن بریتینە ژ:

-کەلاندن هێکا و رەنگرنا وان.

-هەلاویستنا کولیکێن نیسانێ ب دەرێ خانیان ڤە.

-شکاندنا هێکا دناڤ زەڤیێن چاندیدا.

-ڤەنەگوهاستنا بووکان واتە نەکرنا داوەتان د مەها نیسانێدا.

-نەکولانا عەردی

-هەلکرنا چرایا ل لالشا نورانی.

کەلاندنا هێکێ د هێڤارا جەژنا سەرسالێدا دەربرینێ ژ فورم و جەبرینا گەردوونی دکەت، رەنگکرنا ئەوێ ژی دەربرینە ژ رەنگ و جوانیا خوەزای، هەر ژبەر جوانیا خوەزای و زێدەبوونا گیاندارا ئێزدی د ئەڤێ مەهێدا عەردی بریندار ناکەن و ناکێلن، داکو بەهار ب رەنگێن خو یێن خوەزای خوشیێ ژجوانی و زێدەبوونا خۆ ببینت، هەر ژبەر خاترا جوانیا خوەزای ئەوا دکەڤتە د هەیڤا نیسانێدا ئێزدی وەکو حورمەت و رێزگرتن بۆ ئەوێ جوانیێ داوەتا ناکەن و بووکا ڤەناگوهێزن، ژبەکو د باوەریا ئەواندا

نیسان بووکا سالێ یه و نابت چ بووکێن دن ب هەبوونا وێ هەبن، و دبێژن نیسان چ بووکا د سەرخۆرا نابینت، لسەر ئەڤێ یەکێ بووچوونەکا دن ژ هەیە " هندەك هزردکەن کو پیرۆزیا مەها نیسانێ ژوێ چەندێ هاتیە کو دئەوێ مەهێدا خوداوەند و فریشتە ژهەڤ د زەوجن، لەوما ژی ئێزدییان زەواج د ئەوێ مەهێدا گونەه کرنە". (Kürt Tarihi 2013, Memo Othman L31.) هەلاویستنا کولیکا ژی خوشی دەربرینە ب هاتن جوانیا بەهارێ و زێدەبوونێ کو ل سەر هەمان بنەما ژی جەژنا سەرسالێ دهێتەکرن. شکاندنا هێکێ ژی ل ناڤ ئەردێن چاندی ب هیڤیا خێروبەرەکەت زێدەبوونا رسقییە. هەلکرنا چرا ژی دەربرینە ژ پیرۆزیا روژێ هەموو نەریتێن کو د ئەڤێ جەژنێدا دهێنەکرن خودان ڕامان و دەربرینێن جوانن د درحەقێ خوەزا پیرۆزیێ و خوەزا پاریزیێدا، هەر هەمان پیرۆزیێن کو ئەدڤێ جەژنێدا دهێنە دیتن، دبنە ستوونێن سەرەکی د ئاڤاکرنا فەلسەفە و پرنسیپێن ئولا ئێزدیاتییێدا.

2-4. جەژنا روژیێن ئێزدی: ئەڤ جەژنە دڤێت بکەڤتە ئێنیا ئێکی ژ مەها کانونا ئێکێ ب هەژمارا روژهەلاتی، ل رۆژا دوشەمبویێ سەربرا (قوربانیا) سەر ژێدکەن، سێ شەمبویێ و چارشەمبویێ و پێنج شەمبویێ ب رۆژی دبن و ئینیێ دبتە چەژن. ئەڤ جەژنە ژی وەکو هەموو جەژنێن دن یێن ئێزدییان گرێدایی خوەزایە، ئەو خوەزایێ کو سڕ و سەقەم و گەرماتیێ لەهی و توفان و با و بارانا دناڤ خوەدا د حەوینە، واتە (خێر و شەڕا)، مەرەم و ڕامان و فەلسەفەیا خوەزای یا ئەڤێ جەژنێ، د ئەوێ چەندێدا کو د ئەڤی دەمێ سالێدا سڕ و سەقەم و سەرما و کورتبوونا رۆژان و روژێ دگەهتە گوپیتکێ، واتە کورترین روژن د سالێدا، لەوما هزر هاتیە کرن داکو ئێدی تەنگاڤتر نەبن د دەستێ سەرمایێدا و هیڤیا وێ یەکێ بخوازن کو روژ کورتترنەبن، سێ روژیا بۆ کەرامەت و بەرەکەتا روژێ ب روژی دبن، کو د بەرەبنیاتدا ئەو کەرامەت و بەرەکەت و مەزناتی ڕەنگڤەدانا ڤیانا (خودێ) یە د روژێدا، ب ڕامانەکە دن روژی گرتن بۆ ڤیانا (خودێ) و مەزناتی و کەرامەت و بەرەکەت و دلوڤانیا وییە یاکو ئێزدییان د روژێدا دیتی، واتە ئێزدی وەسا گرێدای خوەزا و پیروزیا وینە د روژیگرتنێن خوەدا ژی هیڤی و دوعایان ژ خودێ دکەن و ب روژی دبن داکو روژ پتر تەنگاڤتر و کورتتر نەبە، ئێزدی ژبۆ ڤەگرا ژیانێ و خێر و بەرەکەتا روژێ و روناهیا وێ ب روژی دبن ژبەرکو روژێ ب رووگەها خۆ دزانن. " ئێزدی سێ رۆژا ب رۆژینە، داکو رۆژ پتر کورت نەبە تەنگاڤتر نەبە خودێ لێ پتر بهێتە رەحمێ و ژ تەنگاڤییێ قورتال بکە". (Çejnên Êzidîyan, 2013Pîr Xidir Slêman: L39- 41 (Mala Êzdîan Oldinborg, دەلالەت و رەمەزیەتا ئەڤێ جەژنێ د گرنگیا روژێدا دیاردبت، ژبەکور هەتا نوکە روژ وەکو سەنتەر و فەلسەفەیا ئەڤێ جەژنێ مایە، واتە روژ هەم د دەستپێك و پێنگاڤا یەکەما هزرکرنا ئێزدییاندا سەنتەر بوویە و هەم ژی د قوناغ ئاشنابوونا یەکتاپەرستییێدا.

3-4. جەژنا جەما بێلندە و خدر الیاس : جەژن و خوەزا د ئێزدیاتیێدا دوو خوشك و براێن یەك مالبچووکینە، یەکدوو تەمام دکەن واتە د فورم و ناڤەروکا خۆدا ژهەڤ ناهێنە جوداکرن، ئەڤ جەژنە ل دەستپێکا وەرزێ چاندنێ دهێتە گێران.درێژترین جەژنا ئێزدییانە ل لالشا نوورانی دهێنە ئەنجامدان، دناڤ ئەڤێ جەژنێدا کومەکا رێ و رسم و نەریتان دهێنە گێران. لێ رێ و ڕسما هەرە دیار و بەرچاڤ قوربانیکرنا "گا" یە ل بەر دەرگەهێ (شێشمس) دناڤ ئێزدییاندا ب مەزنترین و خوداوەند دهێتە هەژمارتن.(کوڤان خانکی: 2016، ل 48) هەلبەت ئەو گایێ ل روژا پێنجێ ژجەژنێ د رێ ڕسما (قەپاغێ)دا ل بەر دەرگەهێ شێشمس دهێتە قوربانیکرن ئارمانج ڕامانا خو هەیە. " قوربانیکرنا گای دبتە ئەگەرێ هندێ کو ب خوینا وی عەرد بهێتە ئاڤدان و ڤەژاندن و خوەزا سەرژنۆ سەرهەلبدەت و جورێن جودا جودا ژگیاندارا شین ببن". (د.علی تتر نێرویی : 2008، ل 12) دەمێ قوربانی ژبۆ بەرامبەر دهێنەدان لسەر وی بنەمای دهێنەدان کو هێز وخێر و کەرامەت د ئەوی بەرامبەریدا دهێتە دیتن، گەرەکە ئەو هێز و روناهیا خێرێ د روژێدا بمینت، داکو ب رێیا هێز و پیرۆزیا خۆ سالەکە پر خێرو بەرەکەت د وەرزێ چاندنێدا ب سەر ئەردیدا بارینت، ئێزدی ژبۆ ئەڤێ ئارمانجێ و ئەڤی بنەمایێ هزری گای دکەنە قوربان ژبۆ خوداوەندێ روژێ. " داکو سالا بهێت سالا خێر و بەرەکەت و پر بارانیێ و دوماهیك هاتنا وەرزێ هشکاتیێ بت گەرەکە ژبۆ ڤێ مەبەستێ روژ و هێزا روناهیا وێ ب سەر گای ب سەرکەڤت". (شکری رشید خێراڤای: لالش 31، 2010، ل 159). ل سەر شێواز و نەریتێن

قوربانیكرنا "گا"ی هەڤجوونەكا گەلەك نێزیك دناڤبەینا ئێزدیا و میترائیاندا هەیە، ژبەركو د میترائیێدا هەموو دەما قوربانیكرنا "گا"ی د شكەفت وسەردابێن تاری یێن پەرستگەهاندا بوو، لسەر بەرێن پەرستگەهان ژی تشتێ هەره دیار نەخشێ مار و دوپشك و كووچكا بوو، ئەگەر ئەم بەرێ خۆ بدەینێ هەمان تشت ل گەلیێ لالش ژی دهێنە دیتن مینا جهێ "گای كوژ" و دیسان هەبوونا نەخشێ مارێ رەش لسەر دیوارێ پەرستگەهێ. هەبوونا ئەڤێ جەژنێ ل دەسپێكا پایزیێ و رێ ڕسما قوربانیكرنا "گا"ی ب مەرەما داوی بوونا وەرزێ هشكاتیێ، دهەمان دەمێدا هیڤی خواستنا خێر و بەرەكەتێ بارینا بارانێ بۆ سالا بهێت، و هەروەسا هەبوونا هەمان نەریت و مەبەستا د میترئیێدا، تێرا هندێ هەیە كو ئەم جەژنا جەمایێ ب سەر و بنڤە ژبۆ خاترا خودانێ روژێ ل قەلەم بدەین. جەمابوونا خەلكێ ژی د جەمایێدا ژبۆ دوعاكرن و هیڤی خواستنا هەمان مەبەستێیە.

ئەو نەریتێن دن یێن كو د جەژنا جەمایێدا د هێنەكرن، مینا سەما كێشان و پەری سواركرن و بەرێ شباكێ... نەریتێن لاوەكینە ل بەرامبەر نەریتا قوربانیكرنا "گا"ی ل روژا پینجێ یا جەژنێ، ژبەركو بەشەك ژ ئەوان نەریتا ل پتریا جەژنێن كو ل لالشێ دهێنەكرن د هەڤپشكن و دووبارەدبن، مینا سەما كێشانێ ب رێزكرنا قەول و بەیتا لێ خستنا دەف و شبابا، دبت كو بەشەك ژ ئەوان نەریتان كەڤناتیا ئەوان نە ل ئاستێ كەڤانتیا نەریتا قوربانیكرنا "گا"ی بن، واتە ژبۆ دەمەكێ گەلەك دوور نازڤرن.

4-4. جەژنا بێلندە: یەك ژ جەژنێن دن یێن ئێزدییانە كو ب نەریتێن خۆ گرێدان ب ئەلەمێنتێن خوەزای ڤە هەیە. " ئەڤ جەژنە دكەڤتە ئینیا دووێ ژچلێ زڤستانێ و پەیوەندی ب وەرزێ چاندنێ ڤە هەیە". (كوڤان خانكی، 2016ا، ل 49) ئەڤ جەژنە گەلەك یا كەڤنە. " كەڤناتیا ئەڤێ جەژنێ ڤەدگەرێتە بەری هزاران سالا، ئەڤ جەژنە زەرەدەشتیا و بەری ئەوان میدی و ئاریی كریە و تا نوكە ئێزدی دكەن" (د. ممو فرحان عیمان : 2013، ل72) ژبلی سەرەدانا گورستانێ دانا خێرێ بۆ مریان، و شكاندنا نانێ خەولێرێ رێ و رسمەكا دن ب ناڤێ (گورگا گایی) ل دانێ هێڤاری ل رۆژا پێنج شەمبویێ دهێتەكرن، دەمێ جوتیار ژ كارێ خو ڤەدگەرێت، خو لسەر وی ئاگری را دهاڤێژت یێ كو ل دەرێ مالێ ب (رەشكێ) هاتیە هەلكرن، كابانیا مالێ ژی هندەك مێویژ و شرینییا دگەل هندەك گەنمی و جەهی ب سەر جوتیاری و ئەوان كەسێن ل دور ئاگری كومبووین را د هاڤێژت. ب رێیا نەریتا هەلكرنا ئاگری كو ب ئەگەرێ داوی بوونا وەرزێ چاندێ و بن ئاخكرنا توڤی دهێتەكرن، هیڤی و خواستنەك ژ روژێ د خوازن كو رۆژ گەرماتیا خۆ ژبۆ پاراستنا ئەوی توڤی بن عەردبووی بەردەت و ئەوی توڤی ژ سڕ و سەقەما زڤستانێ بپارێزت، د هەمان دەمێدا ژی هیڤیا هاتنا گەرماتیێ ژبۆ خۆ و گیانەوەرێن خۆ ژی دخوازن، هەلبەت ئەڤێ نەریتێ پەیوەندی ب باوەرییێن كەڤن یێن ئاری ڤە هەیە. (بنێرە: ب.ش. دلكوڤان: بیلندە بین الامس و الیوم، ل42 – 50). جەژنا بێلندە ل وەلات شیخی (بێلندە گشتی) و (مێرماڤا) ل ئێلا جوانا و (باتزمی) ل ئێلا چێلكا ب حوكمێ نێزیكا نەریت و دەم سالێ ئەڤ جەژن گەلەك نێزیكی ئێكن و بو زانین ژی بێلندە پیران ب هەفتیەكێ بەری بێلندا گشتی یا ئێزدییان دهێتە كرن. ب درێژی بنێرە:(Îdu Baba Şêx: Çejnên Êzdîyan, Mala Êzdîyan Oldinborg, l 2013 210 -216)

4-5. خدر الیاس: ئەڤ جەژنە دكەڤتە پێنج شەمبویا ئێكێ ژمەها سباتا رۆژهەلاتی، سێ روژا بەری هنگی ئانكو ل رۆژێن دوشەمبو و سێ شەمبو و چارشەمبویێ ب رۆژی دبن و رۆژا پێنج شەمبویێ. (شەمو قاسم كەلو و یێن دن، 2014 ل 60).ئەڤ جەژنە ژی ژ ئەوان جەژنایە یێن كو گرێدان ب گوهرینا وەرزێن سالێ و داوی بوونا چاندنێ ڤە هەی، د ئالیەكیدا دەم و چاخێ ئەڤێ جەژنی ب داوی بوونا سەرماێیە ژبەركو د گوتنەكا ئێزدییاندا دهێتە گوتن "خدر الیاس سال / ساربوو و خلاس" واتە ئەڤ جەژنە سنوورەكە دناڤبەینا سەرمایێ و گەرمێدا ژ ئالیەكێ دن ڤە ژی دبێژن داو بوونا چاندنێیە ژبەركو قەلاندنا (دەخل و دان و گەنم و جەه و نوك و باقلك و نیسكان و توڤكا) كو دبێژنێ قەلاتك، ئاماژەیە ژبۆ تەمامبوونا وەرزێ چاندنێ ئەو گوتنا دبێژت " خدر لیاس و سال خلاس " مەبەست ژێ تەمامبوونا وەرزێ چاندندنێیە و نێزیكبوونا هونكاتیا بەهارێیە، پاشی ئەو دەخل و دانێ بویە قەلاتك و هاتیە هێران دبتە (پێخون) و هندەك ژی دبێژن (بێخوونە) نەك (پێخوونە) ژبەر كو د ئەڤێ جەژنێدا نابت قوربانی بهێنە دان و سەرژێكرن و نێچیر ژی قەدەغەیە ژبەركو ل جەم گیانەوەرا وەرزێ ب گیانبوون و

132

زێدەبوونێ یە، سەرژێنەکرنا گیاندارا و قەدەغەکرنا نێچیریٚ د زەردەشتیتیدا ژی دهێتە دیتن ژبەرکو د یاسایێن ئەواندا ژی گونەهە گیانەوەرێن خومالی بهێنە سەرژێکرن . (بنێرە :کوڤان خانکی، 2016، ل 49- 50. خدر خلات بحزانی: 2000، لالش 20، ل61 – 63). خدر لیاس دوو ناڤێن ژهەڤ جودانە و ئەڤان هەر دووناڤا پەیوەندیەکا ب هێز ب هەر دوو ناڤێن خوداوەندێن سومەری ڤە هەر یەك ژ(ادد و تموزی) ڤە هەیە، (ادد) خوداوەندێ بارانێیە و (تموزی) ژی خوداوەندێ چاندنێیە و ببورینا دەمی ناڤێن ئەوان بووینە (خدر و لیاس) و خودان هەمان ئەرکن ژهەڤ نە جوودابوونا ئەوان ژی ژ ئەنجامێ ئەوێ یەکێیە کو پەیوەندیەکا ب هێز دناڤبەینا باران و چاندنێدا هەیە.

کورت و کورمانج چ وەرز نین ئێزدییان جەژن و هەلکەفت تێدا نەبن، ئەو جەژن و هەلکەفت ژی نەگرێدای خوەزای و دەم گوهورینێ سالێ بن، جەژنێن سەرسال و بەهاریٚ، جەژنێن هاڤینێ، جەژنێن پائیزێ و جەژنێن زڤستانێ. ئەڤە ب خۆ ژی دبتە سەروکانی و بەلگە لسەر ئەوێ پەیوەندیا ب هێز و نەبڕ یاکو هزرو باوەری و فەلسەفەیا جەژنێن ئێزدییان ل سەر هاتینە ئاڤاکرن.

5- خوەزا و تێکستە پیروزێن ئێزدییان: د تێکستە پیروزێن ئێزدییاندا (قەول و بەیت...)ندا ژی دیسان خوەزا خو د دەتە بەرچاڤ. واتە چاوا خوەزا د جەژنێن نەریتێن ئێزدییاندا خودان فەلسەفە و ڕامانە وەسا ژی ئەو رۆل د هندەك قەول بەیتادا ژی دیاردبت، ژبەرکو قەول بەیت رەنگڤەدان و نوێنەراتیا ئەوان باوەریێن کەڤن و نوو دکەت یێن کو د ناڤ ئێزدییاندا هەبوونا خۆ هەی. مینا قەولێ دۆڕا، قەولێ مەها، قەولێ عەرد و عەزمان، قەولێ چارشەمبووێ و بەیتا بەهاریٚ... . د قەولێ مەهاندا هەر یەك ژهەیڤێن سالێ خو دجوانی ستایش و مفا خێر و بەرکەتێدا دهینتە پێش، د قەولێ دۆڕا دا ژی پێکهاتەیا گەردوونی و نهێنییێن وی خویادبن، د قەولێ عەرد و عەزمان دا ژی دیالوگ دناڤبەینا عەرد و ئاسمانا دهێتە کرن و هەریەك ژ ئەوان بەحس هەل گرنگیا هەبوونا خو دکەت، هەلبەت بەیتا بەهاریٚ ژی تێدا بەحس ل جوانیا بەهاریٚ و دنیایێ دهێتەکرن **ژقەولێ دۆڕرا:**

دۆرا زەر ئاگرێ سۆرە

جی گرت ل عەزمانێ ژورە

شەوق ئاڤێتە دوڕێ ل دۆرە. (شەمو قاسم دنانی: 2013، بەرگێ دووێ، ل 152، تەمایا قەولی 151 - 155)

ژقەولێ عەرد و عەزمان:

عەزمانا وە گوفتە دایە

عەردۆ هەکە ژجەم من نەهاتە باران و بایە

ئەڤ کەونا خودێ دێ ب چی بت ئاڤایە. (شەمو قاسم دنانی: 2013، بەرگێ ئێکێ، ل 367، تەمامیا قەولی ل 361 - 376)

ژ قەولێ چارشەمبووێ:

یا مەلك شەرفەدینێ من و هەر و هەری

تو بدەیە خاترا عەرد و عەزمان وداروبەری

تو ل مە نەکەیە تەنگاڤی و زوو ل بانگا مە وەری.(شەمو قاسم دنانی: 2013، بەرگێ دووێ، ل 375، تەمامیا قەولی ل 368 - 376)

ژ قەولێ مەها:

دێ ژپایزی دەین ئوسفەتێ

یە تژیە خێرێ، ژنازێ، ژنعمەتێ

ژێ تێت بێنا جنەتێ . (د.خەلیل جندی رەشو: 2013، 289. تەماميا قەولی ل 281 – 290)

ئەنجام

خوەزا ب دیاروکێن خۆ یێن ب ترس و ژنشکەکێڤە و ئەوێ جوانی و ئاراميا دناڤ خودا دحەوینە، کاریگەری ل هزر و خەیالێن مرۆڤان کریە د پەیداکرنا هێزێن میتافیزیکی و خوداوەند و هزرێن ئولی و روحیدا، هەر ل سەر هەمان بنەمای هێدی هێدی ئەو هزر پێشکەفتینە، هەتاکو گەهشتینە (یەکتاباوەریا روژێ) ئەڤ هزر ژی ژبۆ مللەتێ ئاری دزڤرت و ژناڤا ئەوان بەلاڤی دونیایێ بویە، پێکهاتەیا کەساتیا کوردان د ئالیێ هزر و ژین و ژیار و دانوستاندنێدا خوەزا سەربەهرە، ژبەر هندێ ژی کورد ل گوری کەلتووریێ خۆ باوەریێن نوو د هندوریێ خودا ئاڤادکەن، ئەو تشتێ دگەل ئولی هەڤدژبە ژی وەکو باوەریەك د سەرێ ئەواندا دمینە دەستان ژێ بەرنادەن، کورد د باوەریێن خودا نەیێن دوو روونە هەر ژبەر هندێ ژی هەتا نوکە کەڤنە ئولێن کو نوێنەراتیا هزرا کوردان دکەن هندانەبووینە مینا (ئێزدی، عەلویێن کورد و کاکەیی) هەبوونا ئەڤان ئولان بەلگەیە لسەر خوەزا حەباندنا کوردان، خوەزا ب حورمەت و پیرۆزیەکا بلند دناڤ ئێزدییاندا وەکو ئێك ژبنەکوکێن کوردان دهێتە دیتن، ب تایبەت رۆژ، پیرۆزیا روژێ د دوو ئالیاندا دهێتە دیتن د ئالیەکیدا ئالاڤێ پەیداکرنا یەکتاپەرستیێ بوو دناڤ مللەتێ ئاری دا، د ئالیەکێ دندا ژی وەکو رووگەها ئێزدییانە د دوعاکرنێدا، پیرۆزیا خوەزای دناڤ ئێزدییاندا ل ئەوی رادەییە کو هەموو جەژنێن ئێزدییان گرێدای دیاروك و دەم گوهورینێن سالێنە، واتە چ وەرزێن سالێ نین ئێزدییان جەژن تێدا نەبن و ئەڤە ژبلی هەبوونا خوادوندێن تایبەت ب دیاروکێن خوەزای ڤە.

چاڤکانی

ب زمانێ کوردی: 1- پەرتوك

1- بوار نورالدین:2007، رەدووکەوتن لە کەلتووری کوردیدا، ئینستیتیوتی کەلەپوری کوردی – سلیمانی، چاپی دووەم، چاپخانە ئاراس هەولێر.

2- پیر خەلات ئەلیاس جەعفو و زهێر عەرەب سلو:2013 ژپیروزیێن ئێزدیان، چاپا ئێکێ، ژوەشانێن دەستەیا بلند یابنگەهێ لالش یێ رەوشنبیری و کومەلایەتی، چاپخانەیا هاوار، دهوك.

3- تحسین دوسکی:2005 دیوانا مەلایێ جزیری، ژوەشانێن دەزگەهێ سیریێز یێ چاپ و وەشانێ، چاپخانا وەزارەتا پەروەدێ، هەولێر.

4- حجی جەعفەر:2009 چەند ڤەکولینەك ل دور مەم و زینا خانی، چاپا ئێکێ، ژ وەشانێن ئەنستیتویا کەلەپوریێ کوردی، چاپخانا ئاراس، هەولێر.

5- خانا ئۆمەر خالی: 2001، ئێزدیاتی جڤاك و سەمبول و ریتۆل و میت، وەرگێران ژ ئینگلیزی: ئەرگین ئۆپەنگین، گوهورینا ژپیتێن لاتینی کوڤان خانکی، .

6- خدریَسلێمان وخەلیلێ جندی:1979، ئێزدیاتی لبەر رۆشنایا هندەك تێکستێد ئاینێ ئێزدی یان، چاپخانەی کوری زانیاری کورد، بەغدا.

7- خەلیل جندی رەشو: 2013، پەرن ژئەدەبێ دینێ ئێزدیان ،چاپا دووێ، دەزگەهێ سپیرێز- دهوك، چاپخانا جەم، تورکیا.

8- خدر پیر سلێمان و یێن دن :2014، پەروەردا ئێزدیاتیێ، رێزا چارێ بنەرەتی، چاپا چارێ.

9- رێسان حەسەن :2004 ئێزدیاتی دمەم وزینا خانی دا، چاپا ئێکێ، ژوەشانێن بنگەهێ لالش یێ روشنبیری و کومەلایەتی، چاپخانا خەبات، دهوك.

10- شەمۆ قاسم دنانی:2013، چەند تێکستێن پیرۆز یێن ئۆلا ئێزدیان، بەرگێ ئێکێ، ژوەشانێن دەستەیا بلندیا بنگەهێَ لالش یێ رەوشنبیری وکومەلایەتی، چاپخانەیا هاوار، دهوك.

11- شەمۆ قاسم دنانی: 2013 چەند تێکستێن پیرۆز یێن ئۆلا ئێزدیان، بەرگێ دووێ، ژوەشانێن دەستەیا بلندیا بنگەهێ لالش یێ رەوشنبیری و کومەلایەتی، چاپخانەیا هاوار،دهوك.

13- عادات و رسوماتنامەئێ ئەکرادایە یا مەلا مەحموودێ بایەزیدی: 2006، بەرهەڤکرن: رشید فندی ، ژوەشانێن دەزگەهێ سپیرێز یێ چاپ وەشانێ، چاپا ئێکێ، چاپخانا حەجی هاشم هەولێر.

14- کوڤان خانکی:2016، هزر و فەلسەفە د ئەدبێ دینێ ئێزدیان دا، ژوەشانێن دەستەیا بلند یا بنگەهێ لالش، چاپا ئێکێ، چاپخانەیا هاوار، دهوك .
15- منوچهر موحسنی:2002، دەروازەکانی کومەلناسی، و: ریبوار سیوەیلی و موسلح ئیروانی ...، چاپی یەکەم، دەزگایی چاپ و بەلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولیر.
16- مسعود خالد گولی: 2010، پارچەیەك ژکەلتورێ مە: ژوەشانێن زانکۆیا دهۆك- سەنتەرێ ڤەکولینێن کوردی و پاراستنا بەلگەنامان، چاپا دووێ دهوك
17. Mala Êzidîyan Uldinburg , Çejnên Êzidîyan, Çapa Êkê, Çapxana 2013 Rewşinbîrî, Hewlêr

2- نامێن ئەکادمی:

18- کوڤان ریسان حەسەن: 2013، هزر و فەلسەفە دقەولێن ئێزدی یان دا و کارتێکرنا وان لسەر هوزانا کەڤن و نوی یا کوردی ب نمونەیێن (جزیری، خانی، جگەرخوین و تیریژ) نامەیا ماستەرێ بۆ فاکولتی زاستێن مروڤایەتی - زانکۆیا زاخۆ.
19- کەویستان جەمال سەلام: 1996، سرۆشت لە شعری نویی کوردی دا، 1930 – 1960،نامەیەکا ماستەرێ، کولیژا ئادابێ، زانکویا سەلاحەددین .

٣-گوڤار ڤەکولین.

20- تارق شکری خەمۆ:2000 سەرسال پیروزترین و کەڤنترین جەژنا ئێزدیا و مللەتێن میسۆپۆتامیایە گوڤارا لالش، ژمارە12، ژ وەشانێن بنگەهێ لالش یێ رەوشەنبیری و کومەلایەتی، دهوك.
21- سەلام ناوخۆش:2010، ئێزدیاتی و زمانی ئاین و نەتەوەیی، گوڤارا لالش، ژمارە 31، ژ وەشانێن بنگەهێ لالش یێ رەوشەنبیری و کومەلایەتی، دهوك.
22- قادر حەسەن عیدۆ:2004 شوونپەنجێن ئێزدیاتیێ د هوزانێن مەلایێ جزیری دا، گوڤارا لالش، ژمارە 21، ژ وەشانێن بنگەهێ لالش یێ رەوشەنبیری و کومەلایەتی، دهوك.
23-Tarq Şikrî Xemo: 2001 *Roj Perêsên Û Êzdî Û Roj,* Guvara Laliş, Jimare 16 Ji Weşanên Bingehê Laliş yê Rewşenbîrî û Kumelayetî, Dihok.
24- Kamil Xodêda: 2001, *Sefera Masta* ,Guvara Laliş, Jimare 16, Ji Weşanên Bingehê Laliş Yê rewşenbîrî –
25-Mem othman: serê sala êzidîan,kurt tarihi, Ji weşanên dezgehê peywend, jimare 1, 15/10/2014 Türkiye

ب زمانێ عەرەبی: 1- پەرتوك:

26- اندرو ادجار و بيتر سيدجويك: 2014،موسوعة النظرية الثقافية، المفاهيم و المصطلحات الاساسية، مراجعة تقديم و تعليق: محمد الجوهري، ترجمة: هناء الجوهري، الطبعة الثانية، المركز القومي للترجمة، القاهرة .
27- مشەختي، احمد ملا خليل: 2009،من ازربيجان الى لالش، تحقيق و تعليق: د. خليل جندي، الطبعة الاولى، دار سبيريز، مطبعة حجي هاشم، اربيل.
28- د. بدرخان السندي: 2007، الكرد في المنظور الاستشراقي، دار سثيريَز للطباعة و النشر، الطبعة الثانية، مطبعة حجي هاشم اربيل.
29- حازم محمود هاجاني: 2013، صفحات من تاريخ الكرد و كردستان، من منشورات المديرية العامة للاعلام و الطباعة و النشر- دهوك، الطبعة الثانية، مطبعة محافظة دهوك، 2013.
30- خليل جندي:1998، نحو معرفة حقيقة الديانة الايزيدية، الطبعة الاولى منشورات رابوون، اوبسالا، سويد.
31- داود مرا ختاري:2011، معبد لالش و المراسيم الدينية الايزيدية، الطبعة الاولى، من منشورات ديوان اوقاف المسيحين و الديانات الاخرى، بغداد.
32- عزالدين سليم باقسري: 2013، مترطه، الايزيديةالاصل، التسمية، المفاهيم، الطقوس، المراسيم والنصوص الدينية، الطبعة الاولى، مطبعة خةبات، دهوك.

33- طه باقر: 2011،مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، من منشورات البيت الورّاق، الطبعة الاولى الجز الثاني، بغداد،.
34- علي تتر نێروةيى: 2008، الميترائية تاريخ و معتقدات، ترجمة: ڤير خدر سلێمان، الطبعة الاولى، من منشورات مركز لالش الثقافي و الاجتماعي، مطبعة خاني، دهوك.
35- فراس السواح: 2004، موسوعة تاريخ الاديان، الطبعة الاولى، الكتاب الثاني، من منشورات دار علاءالدين.
36- ماجد عبد الشمس: 2012، الاله و الانسان و اسرار جنائن بابل، الطبعة الثالثة، منشورات دار علاءالدين،
37- مسعود حايفي: 2010مدخل الى دراسة تاريخ الاديان، الطبعة الاولى، دار الاوائل، سوريا.
38- محمد محمود الخليل:2013 الشخصيةت الكوردية (دراسة سوسيولوجية) ، الطبعة الاولى، من منشورات دار موكرياني للبحوث و النشر، اربيل.
39- ممو فرحان عثمان:2013، دراسات و مباحث في الفلسفة و ماهية الديانة الايزيدية، تقديم و مراجعة: عبدالفتاح علي البوتاني، الطبعة الاولى، من اصدارات مركز الابحاث العلمية و الدراسات الكوردية - جامعة دهوك.
2- نامێن ئەكادمي:
40- حسين عبود حميد:1948 الطبيعة في الشعر العراقي الحديث، رسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب بجامعة البصرة، سنة.
3---گوڤار ڤەكولين.
41- ب.ش دلكوڤان: 1994، الشمس في المعتقدات منذ اقدم العصور و حتى الان، مجلة لالش عدد 1-2،من اصدارات مركز لالش الثقافي و الاجتماعي، دهوك.
42- : ب.ش. دلكوڤان: بيلنده بين الامس و اليوم، مجلة لالش، عدد 11، دهوك، 1999.
43- خدر خلات بحزاني: 2000، الزراعة اعيادها. فلسفتها، اساطيرها، و اشياء اخرى، مجلة لالش، عدد 20، من اصدارات مركز لالش الثقافي و الاجتماعي، دهوك.
44- شكري رشيد خێراڤاى:2010 الثور في المعتقدات القديمة، مجلة لالش عدد 31، من اصدارات مركز لالش الثقافي و الاجتماعي، دهوك.
45- عدنان زيان: 1997،التوحيد و المعتقدات الارية، مجلة لالش ، عدد 8، من اصدارات مركز لالش الثقافي و الاجتماعي، دهوك.
46- كامل خديده : 1997خدر. لياس دراسة مقانة، مجلة الالش عدد 11، من اصدارات مركز لالش الثقافي و الاجتماعي، دهوك.
47- هيفي سعيد دوسكى:2012، دور الاله انليل في انزال الكوارث على البشر المجاعة نموذجا، مجلة جامعة دهوك، (العلوم الانسانية و الاجتماعية)، المجلد15، عدد 1، دهوك.
4- مالپەرێ ئەنترنێتێ:
48- بانا صحراوى: تعريف الطبيعة، ذمالڤرێ : 22/5/2018 http://mawdoo3.com

Çavkanî bi latînî

Andru Adcar & Bîtir Sîdcuyk, 2014, *Mewsu'et Elnezerye û Liphqafye, Elmefahîm û Elmistelhat Elesasye, Mirace'e Teqdîm û Te'lîq: Muhemed Elcwahrî*, (Tercume) Hena Elcewaherî, Elteb'e Elsanye, el-Merkez el-Qewmî li‘l-Tercume, Qahire.

B. Şi Dilkovan, “Bîlinde Beyne Elems û Elyewm”, *Mecele Laliş*, 'Eded 11, Suhok, 1999.

B. Şi Dilkovan, 1994, "Elşemis Fî Elm'tqedat Munzu Eqdem El'sur û Heta Elan", *Mecelet Laliş*, 'Edet 1 – 2, Min Îzdarat Merkiz Laliş Elseqafî û Elîctima'î , Duhok .

Bana Sehrawî: Te'rîf Eltebî'e, Ji Malperê : http://mawdoo3.Com (22.05.2018)

Bedirxan Elsindî, 2007, *El-Kurd Fî Menzur Elîstişraqî*, Dar Spîrêz Liltyba'e û Elneşir, Elteb'e Elsaniye, Metbe'e Hecî Haşim, Erbîl.

Biwar Nûreddîn, 2007, *Redûkewtin le Keltûrî Kurdî da*, Enstîtuya Kelepûrî Kurdî – Silêmanî, Çapî 2., Çapxane Aras: Hewlêr.

Dawd Mirad Xetarî, 2011, *Me'bed Laliş Û Elmerasîm Eldînye Elîzidye*, Elteb'e Elula, Min Menşurat Dîwan Ewqaf Elmesîhîn û Lidiyanat Uxra, Bexdad.

Ednan Ziyan, 1997, "Eltuhîd û Elmu'teqedat Elarye", *Mecelet Laliş*, 'Eded 8 , Min Îsdarat Merkiz Laliş Elseqafî û Elîctima'î, Duhok.

Elî Teter Nêrwey, 2008, *Elmîtraye Tarîx Û M'teqdat*, (Tercume) Pîr Xidir Silêman, Elteb'e Elula, Min Menşurat Merkiz Laliş Elseqafî û Elîctima'î, Metbe'et Xanî, Duhok.

Fîras Elsiwah, 2004, *Mewsu'et Tarîx Eledyan*, Elteb'e Elula, Elkîtab Elsanî, Min Menşurat Dar 'Elaedîn.

Hazim Mehmud Hacanî, 2013, *Sefehat Min Tarîx Elkurd û Kurdistan*, Min Menşurat Elmidîrye El'ame Lilî'lam û Îltîba'e û Eltîba'e û Neşir- Duhok, Elteb'e Sanye, Metbe'e Mihafezet Duhok, 2013.

Hecî Ce'fer, 2009, *Çend Vekulînek li dor Mem û Zîna Xanî*, Çapa 1., Weşanên Enstîtuya Kelepurê Kurdî, Çapxana Aras: Hewlêr.

Hisên 'Ebud Hemîd, ,1984 "Eltebî'e Fî Elş'ri El'raqî Elhedîs", *Rîsale Macistêr* , Miqedîme Îla Kulyet Adab Bîcam'et Elbesre, .

Hîvî Se'îd Duskî, 2012, "Dewr Elalîhe Anlîl Fî Înzal Kewars 'La Elbeşr Elmec'e Nimuzecen", *Mecelet Cam'e Duhok*, (El'lum Elînsanye û Elîctma'ye), Elmiceld 15, 'Eded 1, Duhok.

Kamil Xodêda, 2001, "Sefera Masta", *Govara Laliş*, Jimare 16, Weşanên Bingehê Laliş yê Rewşenbîrî.

Kamil Xudîde, 1997, "Xidir – Liyas Miqarne", *Mecele Laliş*, 'Eded 11, Min Îsdarat Merkiz Laliş Elseqafî û Elîctima'î, Duhok.

Kewîstan Cemal Selam, 1996, *Siroşt le Şi'rî Nuwêy Kurdî da (1930–1960)*, Nameyeka Masterê, Kulîja Adabê, Zankoya Selaheddîn.

Kouvan Rêsan Hesen, 2013, *Hizr û Felsefe di Qewlên Êzdîyan da û Kartêkirina Wan li ser Hozana Kevin û Nû ya Kurdî bi Nimuneyên Cizîrî, Xanî, Cegerxwîn û Tîrêj*, Nameya Masterê Bo Fakultiya Zanistên Mirovayetî, Zankoya Zaxo.

Kovan Xankî, 2016, *Hizr û Felsefe di Edîbê Dînê Êzdiyan da*, Weşanên Desteya Blind ya Bingehê Laliş, Çapa 1., Çapxaneya Hawar: Duhok.

Macid 'Ebd Elşemis, 2012, *Elalîhe û Lînsan û Esrar Cenan Babil*, Elteb'e Sals, Min Menşurat Dar 'Elaedîn.

Mala Êzdiyan Uldinburg, 2013, *Çejnên Êzdiyan*, Çapa 1., Çapxana Rewşinbîrî: Hewlêr.

Mela Mehmûdê Bayezîdî, 2006, *'Adat û Rusûmatnameyê Ekradan*, (Berhevkirin) Reşîd Findî, Çapa 1., Weşanên Dezgehê Spîrêz: Hewlêr.

Mem Osman, 2014, "Serê Sala Êzidîan", *Kürt Tarihi*, Weşanên Peywend, Jimare 1, İstanbul.

Memu Ferhan Usman, 2013, *Dîrasat û Mebahis Fî Elfelsefet û Mahyet Eldyane Elîzdye*, Teqdîm û Mirac'e: 'Ebdelfetah 'Lî Elbutanî, Elteb'e Elula, Min Îsdarat Merkiz Ebhas El'limye Û Eldirasat Elkurdye – Camî'e, Duhok.

Mes'ud Hayifî, 2010, *Medxel Îla Dîraset Tarîx Eledyan*, Elteb'e Elula, Dar Ewal, Suriya.

Mes'ud Xalid Golî, 2010, *Parçeyek ji Keltorê Me*: Çapa 2., Weşanên Zankoya Duhok- Senterê Vekolînên Kurdî û Parastina Belgenaman: Duhok .

Minuçihr Muhsinî, 2002, *Derwazekanî Komelnasî* Rêbiwar Sîweylî û Muslih Îrwanî..., Çapî 1., Dezgayî Çap û Belawkirdinewey Mukiryanî, Çapxaney Wezaretî Perwerde: Hewlêr.

Mişextî, Ehmid Mela Xelîl, 2009, *Min Azerbêcan Îla Laliş*, (Tehqîq û Te'lîq) Dr. Xelîl Cindî, Elteb'e Elola, Dar Sbîrêz, Metbe'e Hecî Haşim, Erbîl.

Muhemed Mehmud Elxelîl, 2013, *el-Şexisyat el-Kurdiye (Diraset Susîwlucye)*, Elteb'e Elula, Min Menşurat Dar Mukiryanî Lilbihus û Elneşr, Erbîl.

Pîr Xelat Elyas Ce'fu & Zihêr 'Ereb Silo, 2013, *Ji Pîruziyên Êzdiyan*, Çapa 1., Ji Weşanên Desteya Bilind ya Bingehê Laliş yê Rewşinbîrî û Kumelayetî, Çapxaneya Hawar: Duhok .

Qadir Hesen 'Îdo, 2004, "Şûnpencên Êzdiyatyê di Hozanên Melayê Cizîrî da", *Govara Laliş*, Jimare 21, Weşanên Bingehê Laliş yê Rewşenbîrî û Kumelayetî, Duhok.

Rêsan Hesen, 2004, *Êzdiyatî di Mem û Zîna Xanî da*, Çapa 1., Weşanên Bingehê Laliş yê Ruşnibîrî û Komelayetî: Duhok.

Selam Nawxoş, 2010, "Êzdiyatî û Zimanî Ayn û Neteweyî", *Govara Laliş*, Jimare 31, Weşanên Bingehê Laliş yê Rewşenbîrî û Komelayetî, Duhok.

Şemo Qasim Dinanî, 2013, *Çend Têkstên Pîroz yên Ola Êzdiyan*, Bergê 1., Weşanên Desteya Blind ya Bingehê Laliş yê Rewşinbîrî û Komelayetî, Çapxaneya Hawar: Duhok.

Şemo Qasim Dinanî, 2013, *Çend Têkstên Pîroz yên Ola Êzdiyan*, Bergê 2., Ji Weşanên Desteya Blind ya Bingehê Laliş Yê Rewşinbîrî Û Kumelayetî, Çapxaneya Hawar: Duhok.

Şukrî Reşîd Xêravay, 2010, "Elsewr Fî Mu'teqedat Elqedîme", *Mecelet Laliş,* 'Eded 31, Min Îsdarat Merkiz Laliş Elseqafî û Elîctima'î, Duhok.

Tariq Şikrî Xemo, 2000, "Sersal Pîroztirîn û Kevintirîn Cejna Êzdiyan û Milletên Mesopotamyayê", *Guvara Laliş*, Jimare 12, Weşanên Bingehê Laliş yê Rewşenbîrî û Kumelayetî, Duhok.

Tariq Şikrî Xemo, 2001, "Roj Perêsên û Êzdî û Roj", *Govara Laliş*, Jimare 16, Weşanên Bingehê Laliş yê Rewşenbîrî û Komelayetî, Duhok.

Teha Baqir, 2011, *Muqedîme Fî Tarîx Elhezarat Elqedîme*, Min Menşurat Elbeyt Eluraq, Elteb'e Elula, Elciz Sanî, Bexdad.

Tehsîn Dûskî, 2005, *Dîwana Melayê Cizîrî*, Weşanên Dezgehê Spîrêz: Hewlêr.

Xana Omer Xalî, 2001, *Êzdiyatî Civak û Sembul û Rîtol û Mît*, (Wergêran ji Îngilîzî) Ergîn Opengîn, (Guhurîna ji Pîtên Latînî) Kovan Xankî.

Xelîl Cindî Reşo, 2013, *Perin ji Edebê Dînê Êzdiyan*, Çapa 2., Dezgehê Spîrêz: Duhok.

Xelîl Cindî, 1998, *Nehwe Me'rîfet Heqîqet Eldyane Elîzdiye*, Elteb'e Ola Menşurat Rabûn, Obsala, Siuyd.

Xidir Pîr Silêman û yên din, 2014, *Perwerda Êzdiyatiyê*, Rêza Çarê Bineretî, Çapa 4.

Xidir Xelat Behranî, 2000, “Elzîra'e E'yaduha. Felsefeha. Esatîreha, û Eşya Oxra”, *Mecelet Laliş*, 'Eded 20, Min Îsdarat Merkiz Laliş Elseqafî û Elîctima'î, Duhok.

Xidirê Silêman & Xelîlê Cindî, 1979, *Êzdiyatî li ber Roşnaya Hindek Têkstêd Aynê Êzdiyan*, Çapxaney Kûrî Zanyarî Kurd: Bexda.

Zedîn Selîm Baqesrî, 2013, *Mergeh*, *Elîzidye Elesl, Eltesmye, Elmefahîm, Eltiqus Elmerasîm û Elnisus Eldînye, Elteb'e Elula*, Metibe'e Xebat, Duhok.